રત્નનગરીનું રાજ્યતંત્ર

હસ્તપ્રત

ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી

સરસ્વતીચંદ્ર

ભાગ : ૩

પૃષ્ઠ સંખ્યા : ૫૫૩ થી ૬૨૯

ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિર : નડીયાદ

સૌજન્ય : ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી ફાઉન્ડેશન : મુંબઈ

તેને મુનિરાજ ~~[illegible]~~ કુમળાની સામે ઉભેલ જોઈ પુછવા લાગ્યો.

“આ તમારી સહીઓ ક્યાં ગઈ?”

“મેં ~~[illegible]~~ કેદ કરી ~~[illegible]~~

“~~[illegible]~~ સિવાય આપની આજ્ઞાથી આપવા ~~[illegible]~~ ની

“હતી!”

“~~[illegible]~~ મેં તો કેદ કરવાનું કામ ન કર્યું છે.

“આજે હું પરણવા સાથે ભાઈઓમાં ફરતો નથી. ~~[illegible]~~ તમારે

“મારું કામ ન હોય તો મને રજા આપો.”

કુમળા ~~[illegible]~~ પાસેના આસન ઉપર બેઠી.

તે ઉંચુ માથું નીચે કરી કુમળું બોલવા લાગી અને

બોલી: “રાજકુમાર, હું પરણવા નથી. હું આપની જોડે

“જીવન સાથે ઘડી નથી અને સ્વપ્નમાં મુનિરાજને જ

“બીજાની સાથે વિચાર નથી. તમારે કુમળી છે કે આપનું

“કામ ન હોય તો મરવા આવું. પણ આપનું કામ તો

“મારાં આજ્ઞાએ છુટે ત્યાં સુધી છે, તેને પણ

“બોલાવવાના તેડે ~~[illegible]~~ રજા શા માટે આપું?”

મુનિરાજને દયા આવી.

“કુમળાકુમારી, તમે કુમારિકા ~~[illegible]~~ છો તો

“તમારે તમારાં માતાપિતાને પાછું જવું

“એ તમારો ધર્મ છે.”

કુમળાએ ઉંચો નિઃશ્વાસ મુક્યો.

“મુનિરાજ, કાલિન્દીની જેમ કુમળાને ન ~~[illegible]~~

“મારી વાત હવે તેમ હું મુનિરાજને ~~[illegible]~~ ની

"ખરી છુ, અને મને શ્રીકૃષ્ણની પેઠે વરવા,
" મુનિરાજ – રાય – ચમર છો" – આંકડી
ઉભરાવું અને [illegible] લાવું, આગોળ ભરાવું,
અને આશરતાથી બંધાવું. [illegible] બરાબર કુળમાં
મુનિરાજના [illegible] ઉપાડ્યું મૂકી દીધું અને
આંખો આગળ સાંભળી દીધી. હવે તો ફરી
કદાપિ [illegible] પુત્રપત્નીએ ભાભીના ભાગ્યમાં
કરી.

"[illegible]"

"કુમાર કુમારી, તમારા પિતા અમને રોકવા
"ગયો છે. તમે મહેલમાં ગુલાબ અને કેવડાના રસ્તા-
માંડ્યાં. [illegible] ગો તો તમે બહાર આવો [illegible] તો
" [illegible] તો કુમાર પણ અને ગાડી. મારે કંઈ કહેવો
"વિચાર છે કે હું [illegible] દીપની પાસે દીપ માગતો,"
"તો તે તમારા પિતા પાસે કહ્યા કેમ જણાવું!
"કુમાર, તમારા ભાગ્ય. [illegible] અને આપનાં રહેશે ત્યારે [illegible]
"મારા ગુલાબને તોડીશ. પણ મારા અંગરખામાં
"આવો તમારે કમળ તમે પ્રેમ તોડો. મુનિરાજ,
"શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી અને વરો!" આમ બોલતી
બોલતી કુમારી પાસે આવીને અને રોતી રોતી
મુનિરાજના ભાલ ઉપર માથું મૂકી દીધું.

આ વાત અહીં જ એટલામાં સર્વ [illegible] ઘણે ઘણે
[illegible] થઈ કુંઈ ગની રહી.
કે [illegible] ઘરકામાં છે.

ઝવેરચંદ ઝાંઝણની પુત્રી [illegible] એનું નામ
એનાથી મ્હોટી વડની સાલી હતી અને કુમળા-
કુમારી તેની પુત્રી હતી. ઝવેરચંદ, ઝાંઝણ, મુંજુ, અને
[illegible] અર્થાત્ એક [illegible] [illegible] ઘણી [illegible]
પુત્રો કુમળા અને [illegible] [illegible] [illegible]
હતી, [illegible] કુમળાના [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] કર્યું હતું, [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે
[illegible] [illegible] દીધી હતી; કુમળા
[illegible] હતી. ઝવેરચંદ [illegible]-
[illegible] [illegible] હતી, અને એના મનમાં [illegible] [illegible]
[illegible] હતી. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] કરતી હતી. [illegible] [illegible] [illegible] એનું
[illegible] [illegible] કે [illegible] ઝવેરચંદ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible]
[illegible] [illegible] ઝવેરચંદ ના પડતો અને [illegible]
[illegible] ના પડતી, અને કુમળાકુમારી [illegible]
કુમળી રહી હતી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ઝવેરચંદ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] હતી. ઝવેરચંદ આ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] હતો કે

~~[illegible]~~

મણિલાલને આવી [illegible] ~~[illegible]~~ કરવું
પડ્યું તેમ ~~[illegible]~~ કરે તો બાળક પણ મરી જાય એવું હતું.
તેના હૃદયમાં ~~[illegible]~~ ઈશ્વરને સ્મરણ કરવાની યાદીના
શ્~~[illegible]~~વાસોચ્છ્વાસ શાંતિપૂર્વક થયા. ~~[illegible]~~ મિત્ર-
મંડળની ~~[illegible]~~ હાથ હાથમાં લઈ ~~[illegible]~~ [illegible]
~~[illegible]~~ [illegible] ઘડીને મણિલાલના શરીરમાં
~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~ પરસેવો.

~~[illegible]~~ [illegible] તે રાતે હાથ ફરી, [illegible]
[illegible] દૂર [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], મણિલાલ [illegible]

"[illegible], ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] હવે ~~[illegible]~~
"[illegible] [illegible] છે — [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
"ના, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઘણું
"[illegible] [illegible] કે [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] તો
"[illegible] [illegible] [illegible] જાય — મારે — " મણિલાલ
[illegible] [illegible] [illegible] ન કરી રહ્યો [illegible], ~~[illegible]~~ "મારે હું
"[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible],
~~[illegible]~~ [illegible] દૂર [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] મણિલાલને
[illegible] પડી. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

શમાવા દઈ, ~~[struck]~~ એમ શકુંતલા રડતા સૂર વડે બોલવા લાગી:

"~~[struck]~~ આપ મ્હારા પતિ તરીકે થતા હતા
"શું હું દૂર જવાનું કહું છું આ તો જુદી વાત. ~~[struck]~~
~~પ્રાચીનમાં ઋષિમુનિઓનાં અંતઃકરણ એક થયાં તો તે~~
"~~ગાંધર્વવિવાહ ... અર્થ વિવાહ ... સંપૂર્ણ ...~~
"ઓ મ્હારા પ્રિય પતિ! જેવો મ્હારા તેવો જ ~~[struck]~~
"આપના ~~[struck]~~ અંતરમાં ભગવાન્ રાજતો
"સ્વરૂપે અને સંપૂર્ણ આધાર હતો છો; અને તે
"અંતઃકરણે આપણો આત્મા હતો કે આપણો ભાર
"હતો કે ~~[struck]~~ અને ભુલાવામાં નાખનાર મ્હારો પિતા
"હતો—જેણે આપણું આ લગ્ન સિદ્ધ કર્યું—તે
"ગાંધર્વવિવાહ હતો. સ્વામીનાથ! હવે હું મ્હારા
"પિતાની મટી ~~[struck]~~ આપની થઈ! અને હવે મને ત્યાગી
"ત્યાગી દઈ જાઓ કે સ્ત્રીઓની પેઠે પરણેલી જાણો
"મ્હારું રક્ષણ કરો!" ~~[struck]~~

~~[struck]~~ આ સાંભળી રાજા ગાઢ મહિમાવાન સ્વરૂપ દઈ ગાઢ જેવા અંતઃકરણમાં સ્વીકારી વિવાહ થઈ ગયા. પિતાની સંમતિ વિના આ જ ધારણે એમ ~~[struck]~~ લાગ્યું સાથે આ રીતે ઘણું માનવાનો વિચાર થયો. ઘણીક કન્યાઓ દુઃખ ભોગવી સાથે સમજાવી સ્પષ્ટ ઉત્તર આપેલો કે "અમારા કુળાચાર ~~[struck]~~ પ્રમાણે પુત્રો અને અમારા દઈ પરણે ~~[struck]~~

"પુત્ર મ્હોટો થાય ત્યારે તેને પુછજો". આ ઉત્તર
સાંભળતાં ~~[illegible]~~ પિતાની સંમતિનો
વાંધો ન લાગ્યો. આમ મારે ફાળે [illegible]
મને આ ગુજરાતમાં શું લખવું એ વિચાર થતાં આમાં
કાંઈક ઈશ્વરની જ [illegible] લાગી. ~~[illegible]~~
હિંદુના ઘરની કન્યા[illegible]ઓમાં પરણાવવા લાગ્યું. એ
હિંદુઓ આ વાતથી સંસાર [illegible] રાજપૂત
થાય એ વિચારથી ત્યાં [illegible] પ્રકાશન લાગ્યો. એ
વિચારણામાં [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] એ [illegible] [illegible] લાગી. ~~[illegible]~~ [illegible]
— ~~[illegible]~~ એનું [illegible] મને એની [illegible]!
~~[illegible]~~ [illegible] એ [illegible]
[illegible] આવ્યો. ~~[illegible]~~ પોતાના [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~
[illegible] [illegible] [illegible] — એ [illegible] — [illegible]
[illegible], [illegible], [illegible], મને [illegible]
[illegible] વિચારમાં [illegible] મને [illegible]. પોતાની
[illegible] એ ~~[illegible]~~ [illegible] મને [illegible] પોતાની
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. એ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]; તેનું શરીર [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] મને [illegible] [illegible]: [illegible] શરીર
[illegible] [illegible] મને ~~[illegible]~~ [illegible] શરીરની [illegible] [illegible]
[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] નથી. [illegible]
શરીર જ મારે [illegible] એવો વિચાર થતાં

એટલો પરિણામ સંપૂર્ણ હતો. પતિના શરીરમાં આ
~~[illegible]~~ ગળગળિયાપણાની શક્યતા રાખતો. ~~[illegible]~~ એની
એની ઇચ્છાને ~~[illegible]~~ વિરોધ થઈ નહીં, એને
એનું ~~[illegible]~~ બળમાં એનું આખું શરીર ગરી ઘાલી
આગળથી દૂર કરી પોતાની એક બાજુએ એકે
મણિલાલને રાખી આવે એ ઊંઘવાને કુમળા
સૂઈ ગઈ ગયો. ત્યારે એને આવીને હાથ ફરી
મણિલાલ બોલ્યો, "કુમળાવાળી, હવે આવે ~~[illegible]~~
"પિતાજી બાપ — રામનામની ~~[illegible]~~ ગવાયું આ વાત
"એમણે તમારી ઇચ્છા બળવાન છે."

બીજે એકાદ દિવસમાં એને સંપૂર્ણ
રામનામની દોરવણું. આ ખુદ્દુ શું કરવું
એ વખતે એ વિચારમાં ઘણો રહ્યો એમ સુધાર-
ની વાત બીજાની હતી. ~~[illegible]~~ કુટુંબ વિશે-
ષમાં મુસલમાનના ઠામ, ગભરાયા હતા, તે સમજ હતા,
તે પ્રમાણે કુટુંબ હવે આત્મપ્રતીત ફેર રાખ્યો ન
જોઈએ એ ઇચ્છાએ સમજ રહું એમ હવે વિચારવાનું
રહ્યું હતું તે જાણતો ખુલ્લું નહીં. આજ વિચારમાં
પ્રમાણે ફેર કરવો એવું સાબિત જોઈતું હતું તે ઉ-
પાડવા મુસલમાન ના પાડી એમ કહ્યું કે હવે
હું ~~[illegible]~~ હિન્દુસ્થિતિમાં સ્થિતિ પામ્યો છું તે ફરી

અહિંસાને સ્વાદે પાણે રાખવા દેવાય નહીં અને જે
તો થયે ભાઈ મઝહરઅલીને માટે નાંખ્યો છે તેમ જ
કરવું હોય તે કરે. કુંડામાં મુહમ્મદઅલી સાહેબમાં
રહી શૌકતભાઈ મુનશી માટે નાંખી પોતે [illegible]
આવી ન રહ્યો હતો અને તરતોતરત સાથે હાથમાં
ધમકી ભરી કુચી કરતો હતો.

ત્યારે મુહમ્મદઅલીને [illegible] પકડી અને
છૂટા [illegible] લેવા પકડી
ખલાસીના અને [illegible] ભેરે [illegible]
ખાતી દેવા લાગ્યો. એટલામાં મુસ્લિમ
ટુકડાઓ આવ્યો.

મુહમ્મદઅલીને ત્યારે બહાર બહાર જવા
ખાતરમાં લાગ્યો. મુસ્લિમ અને હિન્દુના મુસલ-
માનોના સમાચાર [illegible] હિન્દુ [illegible] ન [illegible]
લીધાં હતા. એમાંથી [illegible] [illegible],
[illegible], પોતાના હાથમાં સર્વ [illegible]
હોય એવાં આપેલા હતા,
[illegible] વગેરેનો મુસ્લિમમાં [illegible]
તેમાં [illegible] દેવો હતો [illegible] [illegible] [illegible]
અને હિન્દુની ધરામાંથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
ગાયો હતો અને તે મુસ્લિમોને તેની [illegible]
[illegible] અને [illegible] કરવા [illegible] માનતો હતો

હતો તેને આજ પોતાના કરતાં વધારે ~~[illegible]~~ ભાગ્યવાન
પ્રમાણ્યો અને રાજકુરવાને જોઈ માનવા લાગ્યો.
તેણે પોતાના હાથે આજ નાશ કરી દીધા અને
~~[illegible]~~ જે રાજ્યનું ભલું પોતે વધારવું ધાર્યું હતું તે
રાજ્યના આખા ખારવો ખારવો સાફ કરી હતી
માટે પોતાને ધૂળ અને ધિક્કાર આપી પશ્ચાતાપ કરવા
લાગ્યો. એણે સર્વ વાત સાંભળી જાહેર કબૂલ
કર્યો, ~~[illegible]~~ અને મણિલાલજીએ પોતાનો અભિપ્રાય
બહાર પાડી દીધો અને, પણ હાલના રાજાઓને
કેદ કરેલા કુસુમને અને ચાકરોને છોડાવ્યા તે
માટે કુસુમના મનની ચિન્તા ગઈ કુસુમની
કબૂલાત કરવા લાગ્યો. મણિલાલજીની ~~[illegible]~~ આખી
[illegible] ન કુસુમને વાગવાને ઠેકાણે એના પોતાને
બાળી ચિરંજી એણે ~~[illegible]~~ વિચાર કર્યો કે મણિ-
રાજાની રાજ્યની અરજીઓ કાંઈ પણ નથી.
એમાં માણસ ગાદી પર બેસે એ તો રાજ્યનું [illegible]
લાયક — એ ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ જાહેર કુસુમને સ્વપ્ન કર્યું.

મણિલાલ રાજમાતા સાથે પછી ગુપ્ત
એના પાસે કુસુમના વાત કરવા અને પિતાના વિ-
ચાર પણ પ્રમાણ્યો ~~[illegible]~~ કુસુમને ~~[illegible]~~ [illegible]
કેદ રાજ્યમાંથી સાથે લાગી. મણિલાલે વિચાર કરવા
એમ સાથે અને કુસુમની મા અને બહેનને બોલાવ્યાં.

~~[illegible]~~ કરાચીનગરમાં ફેર ફરીને અને ભાવનગર રાજ્યમાં
ક્યાંય ફરીને પોતાની ફીજું ~~[illegible]~~ ગુજરી ગયો છે અને
તેની કેટલી રચના નથી ગયો છે એવું આ તે ભાવનગરી
~~[illegible]~~ મુખ્યત્વે પુરાવું. ગુજરાત સાથે તેમનો ખાસ સંબંધ
અને ઉદાર મનથી કે "મુનિરાજની ~~[illegible]~~ ભાવના ભાગીને
"ફેરણી કે આજ સુધી મારા વિચાર બધું ભાભા
"દેશ અને હવે તે ભાવનાના છે. તમારું ભાગ, તમારી
"ફરજ, ~~[illegible]~~ તમારી વિચારણા, ~~[illegible]~~ અને તમારી બધુંને
"સમજો અનુભવ નથી મને ફરવાનો તેમ મારા મનની
"ગયે અને ભાગ્યે ફરવા માટે થઈ ગયો છે, અને
"એ રાજ્યના માટે સેવા કરવા આવશે તે રાજ્યનો
"ઉપકાર કરવા ~~[illegible]~~ તે મારા પ્રયત્ન કરી લખાવું
"રાજ્યોને ભાવનાના કર્યો છે તે ~~[illegible]~~ રીતથી
"અને પાછળ હું હવે ગુજરાત થઈ ફરવું એમ નથી. ગુજરાત,
"~~[illegible]~~ગ્યાર તમારો રૂડો રંગ છે તે આજ સુધી મારો
"પરમ મિત્ર હતો. ~~[illegible]~~ તેમ ન ફરવાનો હવે મને એવું
"ગુમ ગયું નથી અને ભાવના રાજ્ય~~[illegible]~~ના ફેરફારમાં
"ફિકર ફરાફરથી મારાં પાપ ધોવાશે એમ હું માનું છું
"તેમ ~~[illegible]~~ ગુજરાતને આ ફાળું મારું ભાવનું
"તે ફરીને ફેરવાનું આવું છે. ઘણા ભાગ ~~[illegible]~~ એમ
"વિચાર ફરવું છું કે એ તે ભાઈઓ સૌ આપના રાજ્ય ફરી છે

બોલ્યો : "તમે ફક્ત એક તમે મ્હારાં બ્હેન, તમારી ઇચ્છા
"તો મ્હારે પુરી કરવી જોઈયે. બ્રાહ્મણરાજ કહે કે
"ખરેખર એક કુમુદનાં વચન લેવાં જોઈયે. પણ
"કુમુદને કહેજો કે તમે તો વચનના ફળ ઉપરાંત
"આવી આશા છે એક આમારા રાજ્ય ને અમારા
"રાજ્ય બન્યાં તો જાહેર થયાં પણ તમારા રાજ્ય
"વ્હેવા ને તમારા રાજ્યની તમારે આશ આવી માગણી
"એ તો તમને ન છાજવા [illegible] ને ફાવે. માટે
"[illegible], બ્હેન, કહો ને [illegible] ને વ્હાલાં [illegible] વચન કરવાં
"દીકરીઓ, બહારે બાંધુ ગાદી શી [illegible] હતાં?
"એમ કરી બાંધુ ગાદીને ગુજરી ત્યારે રાજ્યની
"રાજ્યપાઈમાં [illegible] જેટલું બાકી રહ્યું હશે તેટલું
"વધશે. માટે હું [illegible] તમારી ઇચ્છા સ્વીકારું
"અને કુમુદને કહેજો કે [illegible] આપેલા વચનના બદલામાં
"છે પણ મણિરાજ તમારા તરફથી કંઈ રાખી
"રાખવાનો નથી કે છોડવાનો નથી, રાજ હવે તે
"રાખશે નહીં કે છોડશે નહીં, પણ મ્હારાપણું જાણવું
"મ્હારાપણું જાણવું તો તમે તમારાપણું જાણવાનું
"તે કેવી રીતે જાણવા છો તે જોઈશું."

[illegible] આ રાત મધ્યરાત્રિ કુમુદનું ભાગ્ય બાંધી

મણિરાજ [illegible] પોતાના માતા મેનારાણીને મળી ગયો.
ત્યાં કમળાકુમારી રાણીને મળવા આવી હતી અને
એની સાથે મણિરાજની શોધમાં હતી. મણિરાજે એ
બાળને ખોળામાં લેઈ માતાને દૂર બેસાડ્યાં પોતાને કમળા

આપે પરણેલ [illegible] કુંડમાં નાખ્યા નહો. ત્યારે ફરીને
મિત્રાવરુણમાં પડતાં પુરોહિતને કહ્યું: "મહારાજ, આમાં કંઈ
"વિચાર કરવાનું રહ્યું નથી [illegible] કારણ કે હું [illegible] [illegible]
"[illegible] છું અને પિતાજીએ આ બાબત મારી ઇચ્છા ઉપર
"રાખ્યું હતું. માટે આપણે હવે એ કન્યાને આપવાના
"મહેલમાં [illegible] રાણીને અને એને [illegible] કે તમારા
"પતિની જેમ આજ્ઞા છે કે [illegible] આજ્ઞા [illegible]
"તમારા પિતાએ [illegible] તમારે જવું નથી — તમારા
"પિતા આજ્ઞા કરે તો પણ જવું નથી".
હિતાકારણ [illegible] આશ્ચર્યમાં પડી: "કુમાર,
"કન્યા [illegible] તો [illegible] [illegible], પણ આ તો કન્યાને
"હરણ કર્યું [illegible] અને હવે [illegible] [illegible] [illegible]
"માટે રહ્યું".
પ્રતિ. — "મહારાજ, એ તો કન્યાની ઇચ્છા ન
"હોય તો આપણે તેનું હરણ કરીએ તે [illegible] [illegible].
"પણ આ તો કન્યા [illegible] પતિ [illegible] છે કે [illegible] [illegible]
"મારા પતિ છો અને મારા પિતાના [illegible] છો [illegible] માટે
"નહિ મારું હરણ કરો એટલે પિતાની આજ્ઞા તોડી નથી
"[illegible]. કન્યાઓનું હરણ કરવું એ [illegible] તમારા [illegible]
"ચંદ્રવંશીઓની ધારી કુળ[illegible] પડ્યો છે".
હિતા. — "પણ [illegible] તમારી [illegible] [illegible]
"કરશો તે [illegible] [illegible] કરશો તો! — તમારા [illegible]

"તો પૂછો —"

મંત્રી — "મહારાજ, અકબર કુમારની જુબાની

"તેણે તેમાં કુમારના વરકૂચિ ચાંદો લખી પડે.

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible] આપણા કુમારને મદદ કરતા.

"[illegible] ઉભો રહે છે. ત્યારે

"જુઓ તો આવાં જે અકબર કંઈ કરી

"તમે વાંધો પૂછીશું."

ત્યારે કુમાર સાંભળી પિતાને જોવા ગયો તેની સાથે મને ભાગ્યને સાથે તેડી બેઉ તેડી લાવ્યાં. તેમ જોઈને મંત્રી મહા રાજ ના લેખ કહ્યું કે:

"પિતાને કહ્યું કે મારા સમાચાર ભાગ્યના કહેજો — હું તો

"તેને લઈ કુરી શું તેને લઈ — તેનું ઘર કરી

"હું શું કહી હતી મહાર આવ્યું! — મારા સ્વામી વરકૂચિ ત્યારે

"ત્યાં આવવા આપી નહીં — પણ મને ઠીક લાગશે ત્યારે હું

"આવીશ" — ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

આ સમાચારથી અકબર કુમાર ખુબ આનંદ્યો, પણ લઈ વાર સાંભળી તેણે મહારાજને મન કુરબાન કરી. મહારાજે દીર્ઘ અને વાર સાંભળી તેને અડઅડ હસી પડ્યા:

"મહારાજ, આમાં આપની પુત્રીની પણ સંમતિ દેખાય છે."

અકબર — "મહારાજ, [illegible]

"[illegible] હશે — ત્યારે દેઉં — આ તો એ લખી મની

"મને છેતર્યો!"

મૌલા૦— "સરકારને ભાઈઓએ છેતર્યો!

"અરરરર! રાજાજી, આ વાત કોઈને કહેશો નહીં"

બા૦— "આપને આપના પુત્રની દયા ખાવી નહીં! — પણ મારે ઉપાય કરવો પડશે!"

મૌલા૦— "રાજાજી, શાને મને સમજાવવા ધારો તો શું?"

બા૦— "આપના તો, ઘણું છે."

મૌલા૦— "તો ઠીક. ભાઈઓએ કામ કર્યું, મને છેતર્યો તો મને પણ આજ સુધી ખબર પડી નહીં, એ બહુ દુઃખ: પણ તમારો ખ્યાલ શું બોલ્યું છે કે આપને?

બા૦— આપીએ.

મૌલા૦— શી રીતે

બા૦— ~~મૌલાનાને~~ પ્રથમ તો મૌલાનાને ~~[illegible]~~ આરામની જરૂરિયાત નથી કે મારા પુત્રને છે

મૌલા૦— એટલે?

બા૦— મૌલાના — ભાઈ છે, તેને ઉપર-વિચારો કરવાના છે નહીં.

મૌલા૦— શાનું?

બા૦— શાનું કાંઈ નહીં. બાળ બહેનોને જોઈએ છે.

આ પ્રસંગે બાપુ એ રાજાજી મૌલાનાના ~~[illegible]~~ ભાઈઓને છોડે એટલે ઊભા રહે છે

એક અમેરિકનની ફેર અને પણ હતો. [illegible] સાથે
એક સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનો માણસ હતો. ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ મુસલમાને જુદા માણસ આગળ આવી [illegible] કરી
કહ્યું: "ચાલ, આ ગાંધીને માણસ ~~[illegible]~~ સુપ્રિ-
"ન્ટેન્ડન્ટ છે; ત્યાં ~~[illegible]~~ [illegible] હતી, [illegible]
"[illegible] [illegible] ત્યાં [illegible] અને એ [illegible]
"પરીક્ષા કરાવે તેમાં તમે હારો તો પછી?"

[illegible] — [illegible] આ [illegible].

એ ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
ને લઈ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટના માણસ આગળી ગયા. [illegible]
માણસે દરવાજે [illegible] હતો અને ત્યાં [illegible]
દરવાજે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]
[illegible] કહ્યું કે [illegible] માણસ [illegible] છે કે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટને
[illegible] છે — તમે [illegible] [illegible] તો [illegible]
[illegible]. દરવાન [illegible], [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] અને
[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ~~[illegible]~~ એ [illegible] [illegible] છે [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible]
અને [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]
હતો તે [illegible] [illegible] એ [illegible] ગયા. એ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] અને [illegible]
[illegible] હતો તે [illegible] પણ [illegible] એ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]. [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ન હતો, પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] તે [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible]

૫૬૮

એ બાદ [illegible] ઊભો છે અને દીવાનું તે ઝાંખું થયું પણ
ફરીને ઉત્તર આપ્યો. આ ઉત્તર સાંભળતાંની સાથે જ
બેના પિતાજી [illegible] ફાળ ખાઈ ઊભા રહ્યા. ઉત્તર આપ્યો.

"કુમાર, મને અહીં આગ દીવાઓ પણ [illegible]
"આ [illegible] સાથે કુદરત ખાતી રહી છે!"

"શું?"

"આપણામાં રાજકીય વિવાદ [illegible] કુટુંબને છે તે
"એવો કુદરત અને કેદ કરી પકડ્યો. તે [illegible] સાથે
"મને [illegible]"
"મારા [illegible] પિતા પાસે [illegible] [illegible]. એવો રાજકી-
"વિવાદ આપણા કુળમાં [illegible] છે!"

[illegible] હસ્યો: "[illegible] કુમારનો [illegible] [illegible]
"વિવાદ [illegible] [illegible] અને કુમારને આપની [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] વિવાદને અને [illegible]
"[illegible] [illegible] કુમારને [illegible] [illegible] રાજકીય વિવાદ હશે
"[illegible] તો [illegible] છે. કુમારશ્રી, [illegible] રાજુનો
"[illegible] રાજકીય [illegible] [illegible] આપણો કુમાર [illegible]"

"[illegible] આપણો એ [illegible] સાથે [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"તે [illegible] [illegible] [illegible] સાથે [illegible] નહિ." 7
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરતાં [illegible] તો
"આપણાને [illegible] [illegible] [illegible] નહીં આવડે."

"મને કેદ કરી અને કુદરતવિધાતા [illegible] [illegible]—

"આવતાંજ બંદૂકની બે ગોળીઓ અગાઉ કાઢી ને
ખિસ્સામાં નાખી તેમાંથી એક ગોળીઓ ને પકડીને ધીંધું
અને તેની
ઉપર ફોડીને બાકી ગોળી આમતેમ ઉડાડી ગઈ.

કુમળા ખડખડ હસતી કહેવા લાગી: "મુરખાઓનું ભાગ્ય
"જ મોટું. તમારે સાચુંજ ફરી આવ ગોળી ફૂટી નહિ
"તે આજ ફૂટી અને તમારી બરોબર વાગી."

"કેમ નહિ. જો મારી ગોળી વાગી ન હત તો
"તમારી ગોળી બરોબર વાગત. તમારી ગોળી જરાં
"મોડી થઈ પાછળથી લાગત હોત તેટલામાં
"જંગલમાં રહેલ તમે ગોળી મારી તે પક્ષી ઉપર ફોડીને ગઈ
"તે ઊડીને પક્ષી ત્યાં જ પહોંચ્યા. ત્યાં પક્ષી પાછળ પડેલાં
"મેં મારી ગોળી છોડી વાગી તેમ લાગી અને છોડી
"વાગી"

"એમ વાત તો ખરી - મને એટલા બધાંની ખબર છે?
"નહિ."
"આ પક્ષીની પાંખો માંથી કાંઈ ખાસિયત જોઈ શક-
"વાનો જ્ઞાનથી આવ્યા હશે."

"હા - એવું કાંઈ છે ખરું"

બહાદુર ચમક્યો અને ગંભીર થયો.

"હશે, જો હશે તે. આપણે શું?" - કુમળાનો સ્વર
બોલ્યો.

"એમ ન હોય. એમને પોતે કરતાં આવતી તો
"આપણને સાચીકસર કહેતાં નહિ આવડે.

"મને કેદ કરી અને કુદરતિયાના ગુણ ભરા-

"ચાલો, ખાવરને છોકરી સાં[illegible]નું ઘર ફેરવવાને શું "નહી આવડે ?"

મુખ્યાજીનું હસવું રહ્યું નહીં અને બોલવા લાગ્યું : "ચાલો, મારા પુત્ર તમે ફૂદાવવા ગયે તે "તમારા ફૂદાં સાથે વધારે ફૂદતી ફૂદાવાની તમારી "ખૂબ ગમે એવી આશા છે — તેને માટે તમારી ઈચ્છા."

તાકે આગળ ચાંગળી ફૂદી રીતે તમારીની ચાલો મુખ્યાજીની ઉપર બેસી ઠેકાણે લઈ ગયું.

મોતીરામને આ ફરતી વખતે રોકી દીધી. પાણીની પાછી વાંસી કંગાળ એ મોતી એ પાણીની ફૂંફળાં અને ફાંટા ફિક્કીના નાંખ્યા અને ફાનુસોની ન લગાડે આમ કે ન લગાડે આમ એમ [illegible] પણ ફૂંફળાં અને ફાંટાળાં અને [illegible] ચાંચ પણ મોતીરામની વચ્ચે એ ભાગતો ફેટ ફરી. તોપણ ફાઈ ઉલટુંસુલટું નહીં ત્યારે પાડોશમાં લોકો વાંસી પોતે તેમને ફટકા મારવા માંડ્યા. છેવટે ખાવરે વાંસી ખાલી રાખી અને ફટાકામાં ભરાઈ રહી હતી એક પાણી ઊભવા લાગ્યું. મોતીરામ તે પાણી પીવા માંડ્યો. એના લાગની [illegible] રસ્તામાં મોતીરામ ફેલાવે, ખાવરની [illegible] રસ્તામાં ઝાંખું કાચ લઈ વાળી વાંસી મોતીરામના હાથમાં આવી, લોટો લઈ [illegible] [illegible] એ રીતે આવડી ફરી, અને પોતાનાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

લઈ તેમને પકડી લાવવા આજ્ઞા કરી. પાણીમાં તેમને
આવતા જોઈ ને બ્રાહ્મણોએ પાણીમાં ઝંપલાવ્યું,
સામેની બાજુના મુસલમાનના બાગમાં ગયા,
પકડ પૂરી થઈ, અને તેમના પાછળ સવારોએ
એ બાગમાં લઈ મુસલમાનોએ શીખ ફકીરનાં ત્રિશૂળ
ધરી પાછા આવ્યા.

મુનિરાજ પિતાના બાગમાં ગયો.
ફૂલનાં ફૂલનાં ઝાડ ફૂલે ફાલ્યાં પવન નીચે અને
ઓળખ્યાં. પિતા અને મંદિર પાસે ગયો
અને રાજાની વાંગાણીઓની સાધુઓ લોકો સહ
પરિણામે કરવા ગયો, પાછો ફરી મોહનને શરણાગત
ફરી તેને નદી કિનારે મુસલમાનો સાથે લઈ આવ્યો
અને પિતાને ફરિયા લાગ્યો.

"મહારાજ, આજ મારા બાગમાં બે સાધુ આવ્યા
"હતા તેમાંથી એક તો સવારોએ પકડી છે પણ બીજો
"સાહેબ પકડવામાં કાંઈ વાંધો નથી;
"માટે તે સાહેબને સાથે અમારા હવાલામાં કરી મોકલો છો"
"એ સાહેબનો કાંઈ ભરોસો છે?" મુસલમાને
પુછ્યું.

મોહન બોલ્યો: "શિવાજીના તો દાદાએ બ્રાહ્મણ
"હાથે કરાવ્યા હતા, પણ આપણા શિવાજી તો બને
"બ્રાહ્મણ વાંગાળીઓ ફક્ત રીતે છે તેથી એ બ્રાહ્મણને
"હજુ હાથ તો નથી." હું કહીએ, મહારાજ! શિવાજીના પિતા
"એ બ્રાહ્મણ સાથે ફરે ત્યારે શિવાજી બાપ પરંતુ

આ વાતોએ મેં એવી રીતે આવ્યો કે [illegible] ડાકણો, રાક્ષસો, અને [illegible] [illegible] [illegible] ગુજરાતમાં [illegible] અને [illegible] [illegible] બની, અને એની [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] [illegible] ગુજરાત [illegible] [illegible] રીતે [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] ગુજરાતનું [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. ગુજરાત [illegible] [illegible], અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રીતે [illegible] [illegible]. [illegible] ગુજરાતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] અને [illegible].

[illegible] પોતાની [illegible] [illegible] [illegible] ગુજરાતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] પોતાની [illegible]

એક કસાઈના બારણામાં આવડી નાંખ્યા ને ઉપર
~~[illegible]~~ દુકાનદારીનો મહારાજ ઋતો હતો.
એની રીતે એમ એક બીજાનું અને એક ઘૂઘરેલું હતું.
આરોગ્ય લેવા જતાં તેણે પ્રાતઃકાળમાં સ્નાન કરેલું હતું.
આથી તેનામાં ઊભવાની શક્તિ ન હોવાથી ~~[illegible]~~
બારણામાં સુતો હતો. તેના શરીરના ઘણાં ભાગેથી લોહી
પાતળું રાડયું બારણામાં પડ્યા પછી સૂતું પડેલું હતું
અને ~~[illegible]~~ હાડકાં નરમાશ બહાર હાડકાં બાકી
ઢીલાં થઈ ગયાં ~~[illegible]~~ પડેલાં હતાં.
તેના મકાન કસાઈના ~~[illegible]~~ ઉપર નજર લગાવી હતી અને
એના ઉપર રીતે શીખ બાંધ્યા હતા. એની મોટી મૂછો
અને ડોળાવાળું પોતાનું ફરમાવેલા લેવા દઈ ગયા હતા.
~~[illegible]~~ રસ્તાની બાજુએ તેજ અને ભૂખ્યો એક
ઉભો થઈ રહ્યું. તેના બારણાની એક પાસ કૈલાસની
મકાન ભેગા બેઠી હતી, બાજુમાં નાની
દૂધની બાટલીનો ધારાઓ ટપકી ટપકી વહેતી હતી અને
રસ્તું ~~[illegible]~~ આવતી ~~[illegible]~~ રહેતી હતી. તેના પાસે
વૈદ્ય નાડી જાતો બેઠો હતો અને ઘડી ઘડી ઔષધ
લેવા ઉઠતો હતો. મુનિરાજ રામચંદ્રજી કરતાં દિવસમાં પાંચ સાત
વાર ~~[illegible]~~ પાસે આવતા અને રાત્રિએ એની
પાસે ઉધ્ધાર કરતા તે જાણે ~~[illegible]~~

ઉઠાડી [struck through] અને પોતાના મુકામે આવું તોય રહ્યો. એટલામાં શ્રીકાંત, લક્ષ્મીરંજન, અને પ્રિયંવદ આવ્યા.

રાજાએ શ્રીકાંતને પોતાની પાસે આવવા સાન કરી અને શ્રીકાંતે કાન ધર્યો એટલે ધીમે ધીમે બોલ્યા: "ભાઈ,

"[struck through]. મારી રાજનીતિ કે ભાગે છે. [struck through] મુરલીધરની

"[struck through] ધ્યાનમાં રાખજો અને મુજ[illegible] ત્યાં કહેવું માત્ર

"આમ કરજો. હું હવે જવાનો — પ્રિયંવદને માટે."

શ્રીકાંતની આંખોમાં આંસુ ઉભરાઈ ગયાં અને રોતાં [struck through] તે કહ્યું બોલ્યો: "મહારાજ, [struck through] કોઈ

"વાતની ચિંતા કરશો નહીં. [struck through] રાજ્ય, પ્રજા,

"અને સૌ [illegible] અંગની અને મુરલીધરની ફોઈની

"ફિકર કરશો નહીં..." પ્રિયંવદ, મહારાજ બોલ્યા.

પ્રિયંવદે કાન ધર્યો અને મહારાજે ધીમા કહ્યું: "પ્રિ-

"યંવદ, તમને સોંપેલી વાડીનું કોક પણ ઝાડ ડગમગે

"નહીં — તો તો — [struck through] તમને ઝાડની પેઠે ઉછેરીના

"છે — [struck through] ભૂલશો નહીં — [struck through] બધાં વધારે

"[struck through] શું કહું? — [struck through] ઉગમાઈ લાગે છે — [struck through] ઈશ્વરનો

[illegible] મહારાજ,

"આ તો છે — આમ કંઈ થવાનું નથી"

પ્રિયંવદ [struck through] ધીમેથી બોલ્યો:

આ શરીર અને બુદ્ધિ આપનાં છે :— આપની

ઓ આગર કરીને અને આપના પાલણ અને આપની

"કોઈ અસુખ ન છે!"

મુરલીધરને આમ કરતાં તે પાસે આવ્યો.

[illegible]

મુલ્લાજીએ બોલ્યા : "મહારાજ, — રાજાએ વિસ્મયથી [illegible] —, રાજાના
"શત્રુઓની [illegible] અત્યારમાં પ્રજાનો વિચાર આવ્યો નથી
"કેમ? — હું — [illegible] વિસ્મયથી રાજાએ [illegible] — પણ
"હું હજી આ દેશ પ્રજાના કલ્યાણનો વિચાર [illegible]
"કરતો — હોં. પ્રજા દેશ છે — બોલતા નથી — પણ [illegible]
"આજે કંઈ કહું નથી — [illegible] નથી — પ્રજા...
"મહારાજ, [illegible] પ્રજા...
"પ્રજા... [illegible]" બોલતાં પ્રજા — પ્રજા...! મુલ્લાજીની પાંપણો
આંખમાં આંસુ આવ્યાં... "[illegible] — [illegible]
"આજનાં વર્ષો [illegible] પ્રજાનું કંઈ કલ્યાણ [illegible]
"નથી...!" મુલ્લાજીનાથી રડી [illegible]
એની આંખો મીંચાઈ, [illegible] પાંપણો નીચે આંસુ
આવ્યાં, અને [illegible] કંઈક [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
આંસુની ધારા વહેવા લાગી.

[illegible] [illegible] રાત બોલતો
ઓરડામાં [illegible] [illegible]
દેખાયો : "મેના — મેના —". રાજાએ હાથ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] લાગ્યો. મેના ઊઠી, રાજાની
[illegible], અને રાજા રાજા બોલ્યા : "મહારાજ,
"મહારાજ —"

રાજાએ આંખ [illegible] [illegible], મેના [illegible]
[illegible], "હું હવે [illegible] [illegible] [illegible]
"હા —" મેનાનું રોવું [illegible] [illegible] [illegible]

રાજા બોલ્યા : "ના, મહારાજ, મ્હારે કોઈ ન
"હતો અને આપે કોઈ ન કર્યું હતું."

"હવે કુમાર નથી — રાજા છે — એમ
"આજ્ઞા પાળજો." મહારાજ ઉઠ્યા ને બાથ ભરી કુંવરને ભેટ્યા.

"સાહેબ, મહારાજ! એમ માતાજી આપના સાથે
"વર્તાઈ તો ન શકે વાતચીત." કુમાર રાજા, અને હું તેના
"પુત્ર!"

"—તો— કુમાર— હવે લગાર મ્હારે રહેવું —
"— હું — હું —": વચન માગતો હાથ જોડી રાજાએ
હાથ લાંબો કર્યો. તે હાથમાં વચન આપવા હાથ
મુકી રાણી કુંવરીને ... બોલી : "મહારાજ, મ્હારા
"નાથ છો, આપને વચન આપું છું કે મ્હારે
"હવે રાજ્યસાથે સંબંધ નથી, મહારાજ, ન સ્વા-
"... બાલપણમાં એમ પિતાની આજ્ઞા પાળતી,
"લગ્ન પછી આપની પાળતી, તેમ માતાજી આપની આજ્ઞા
"પાળતાં, તેમ આપની પાછળ
"રાજાની આજ્ઞા પાળવી એ મ્હારો ધર્મ છે અને
"એ રાજા મ્હારો પુત્ર છે અને રાજ્યમાં ... મન શાન્તિ
"શાન્તિમાં છે!"

બોલતાં બોલતાં રાણી પડી ગઈ, રાજાની
આંખો મીંચાઈ ... રાણી
પુત્રના હાથમાંથી ઉઠી બેઠી, તે રાજા ... આંખો મીંચી બોલ્યા : "અહીં
"કરી હવે — ...

अथ स राज्ये रघुः प्रतिष्ठितं
प्रकृतिष्वात्मजमात्मवत्तया ।
विषयेषु विनाशधर्मसु
त्रिदिवस्थेष्वपि निःस्पृहो ऽभवत् ॥ १

गुणवत्सुतरोपितश्रियः
परिणामे हि दिलीपवंशजाः ।
पदवीं तरुवल्कवाससां
प्रयताः संयमिनां प्रपेदिरे ॥ २

तमरण्यसमाश्रयोन्मुखं
शिरसा वेष्टनशोभिना सुतः ।
पितरं प्रणिपत्य पादयो-
रपरित्यागमयाचतात्मनः ॥ ३

रघुरश्रुमुखस्य तस्य तत्
कृतवानीप्सितमात्मजप्रियः ।
न तु सर्प इव त्वचं पुनः
प्रतिपेदे व्यपवर्जितां श्रियम् ॥ ४

स किलाश्रममन्त्यमाश्रितो
निवसन्नावसथे पुराद्बहिः ।
समुपास्यत पुत्रभोग्यया
स्नुषयेवाविकृतेन्द्रियः श्रिया ॥ ५

प्रशमस्थितपूर्वपार्थिवं
कुलमभ्युद्यतनूतनेश्वरम् ।
नभसा निभृतेन्दुना तुला-
मुदितार्केण समारुरोह तत् ॥ ६

કુમારપાળ

કુંવારે · પાડે ૧૧

રઘુ [illegible]

૧. [illegible] પોતાના પુત્ર અને [illegible] નિર્વિકાર મનવાળી આચાર્ય [illegible]
સાથે [illegible] રાજાના પ્રતિપક્ષીઓ [illegible]
[illegible] લડીને નાશ પામેલા [illegible]
[illegible] વિમાનોમાં [illegible] રઘુ [illegible]

૨. દિલીપના [illegible] વંશના રાજા રઘુ [illegible] પરિણામે
[illegible] ગુરુ [illegible] પુત્રને રાજ્યસિંહાસને બેસાડીને [illegible]
[illegible] સંન્યાસીના માર્ગનો સ્વીકાર કરે છે.

૩ [illegible] નાના [illegible] લોભી પુત્રો [illegible]
[illegible] આશ્રમમાં નમસ્કાર કરી [illegible]
[illegible]
[illegible] વાનપ્રસ્થાશ્રમ [illegible] ગયો.

૪ પુત્રમાં પ્રેમ વાળો રઘુ [illegible] પુત્ર [illegible]
આ સાધના સ્વીકારી [illegible] પરંતુ [illegible] સંસારનો [illegible]
પોતે [illegible] રાજ્ય લક્ષ્મીનો સ્વીકાર કર્યો નહીં.

૫. અંત્ય આશ્રમમાં (સંન્યાસનો) આશ્રય કરી રાજા નગર
ની બહાર [illegible] રહ્યા, અને [illegible]
[illegible]

[illegible]
[illegible] તે પછી રાજલક્ષ્મી, [illegible] ઇન્દ્રિયો [illegible]
[illegible]
[illegible] આ [illegible] રાજા [illegible]

यति पार्थिव लिङ्गधारिणौ
ददृशाते रघुराघवौ जनैः।
अपवर्गमहोदयार्थयोर्
भुवमंशाविव धर्मयोर्गतौ ॥७

अजिताधिगमाय मन्त्रिभिर्
युयुजे नीतिविशारदैरजः।
अनपायिपदोपलब्धये
रघुराप्तैः समियाय योगिभिः ॥८

नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुम्
व्यवहारासनमाददे युवा।
परिचेतुमुपांशु धारणां
कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥९

अनयत्प्रभुशक्तिसंपदा
वशमेको नृपतीननन्तरान्।
अपरः प्रणिधानयोग्यया
मरुतः पञ्च शरीरगोचरान् ॥१०

अकरोदचिरेश्वरः क्षितौ
द्विषदारम्भफलानि भस्मसात्।
अपरो दहने स्वकर्मणाम्
ववृते ज्ञानमयेन वह्निना ॥११

पणबन्धमुखान् गुणानजः
षडुपायुङ्क्त समीक्ष्य तत्फलम्।
रघुरप्यजयद्गुणत्रयं
प्रकृतिस्थं समलोष्टकाञ्चनः ॥१२

(ત્રીજ [illegible])

૬. નાનો [illegible] રાજા [illegible] સ્વદેશમાં [illegible] સાથે [illegible]
રાજા [illegible] ઉત્તર ધાર્યો ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~
ના કુળ
~~[illegible] આ [illegible] ઉત્તર~~

~~[illegible]~~
[illegible] ધારણ [illegible] સંસ્કૃતિ [illegible]
~~[illegible]~~ [illegible] ઉત્તર [illegible] સાથે
લીધાયું.

(૫૭૮) ~~૭ [illegible]~~

~~[illegible]~~
[illegible] ના તે રીતે —
[illegible] અને [illegible] અને [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
— [illegible] —
૮. [illegible] સાથે [illegible] ગુજરાત [illegible]

મંદિરોના ઘાટ ભળ્યાં; અને રહ્યું [illegible]
પ્રાણ સાથે [illegible] સાથે ભળ્યા

૯ યુવા [illegible] [illegible]
[illegible] સાથે ઇન્દ્રિયાતીત થઈ ગયું, અને [illegible] વાતાવરણ
ના રહ્યું એ [illegible] સાથે [illegible]
પવિત્ર ઇન્દ્રિયાતીત થઈ ગયું

[illegible] ૫૧૮-૫૨૪

૧૦ અનન્તરાજ્યમાં પોતાના સામંતોથી રાજા અતિથિએ અન્ય રાજાઓને પાસે [illegible] ના વશ કર્યા, અને રઘુવંશના સમાધિ [illegible] રાજાઓને [illegible] દરરોજના પાંચ [illegible] ને વશ કર્યા.

૧૧ નવીન [illegible] રાજાએ પૂર્વજોમાં શત્રુઓના [illegible] સ્થાપિત કર્યા, અને [illegible] [illegible] ધરી પોતાના [illegible] [illegible] લાગી દેવા [illegible] દેવા.

૧૨ [illegible] સંધિ-વિગ્રહ-યાન-આસન-દ્વૈધીભાવ-આશ્રય-
એ છ ગુણોના ફળનો વિચાર કર્યો, [illegible]
[illegible] અને [illegible]માં તથા [illegible]માં [illegible]
સમાધિ છે એવી રઘુવંશના પ્રકૃતિમાં [illegible] ગુણોને
[illegible] જાતે [illegible].

(૫૨૪) ૧૩ [illegible] [illegible] છે એવો નવીન [illegible] રાજા
પોતાના [illegible] ફળથી [illegible] [illegible] નહીં
અને [illegible] [illegible] રાજા [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] નહીં.

न नवः प्रभुराफलोदयात्
स्थिरकर्मा विरराम कर्मणः ।
न च योगविधेर्नवेतरः
स्थिरधीरा परमात्मदर्शनात् ॥ ८।२२

इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च
प्रतिषिद्धप्रसरेषु जाग्रतौ ।
प्रसितावुदयापवर्गयो –
रुभयीं सिद्धिमुभाववापतुः ॥ २३

~~अथ कश्चिदज~~
अथ काश्चिदजव्यपेक्षया
गमयित्वा समदर्शनः समाः ।
तमसः परमापदव्ययं
पुरुषं योगसमाधिना रघुः ॥ २४ ×

શ્લોક પૂરા થઈ રહેવા આવ્યા તેમ તેમ પ્રધાનના મુખ ઉપર અધિક શાંતિ અને આનંદ સ્ફુરવા લાગ્યો. ~~[illegible]~~ છેલો શ્લોક થઈ રહેતાં એણે પાઠ ફેરવવા શરૂ કર્યો, ~~[illegible]~~ સર્વમંડળે આરંભથી આખો પાઠ ફેરવાવ્યો, ફેરવી રહેતાં એના મુખમાંથી શબ્દ નીકળ્યા: ~~[illegible]~~ "શિવ! શિવ! "શિવ! શિવ! શિવોઽહમ્ - શિવ–" એટલું બોલતાં બોલતાં વાણી બંધ થઈ અને હાથ નરભેશંકરને ખોળે પડ્યો. ઘડીવારમાં ~~[illegible]~~ દેહ નિશ્ચેષ્ટ થઈ ગયો, ને

× રઘુવંશ - સર્ગ ૮.

કુરાનીઓ

~~[illegible]~~ પ્રવૃત્તિ

૧૪ ૩૦ પ્રભાત રાષ્ટ્રની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં ~~[illegible]~~ લાગતો એક લશ્કર
~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~ પ્રાપ્ત
ઉદ્દેશની સિદ્ધિને પ્રકટ કર્યા; પ્રવૃત્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં લાગતો રાખે
રાખે [illegible] ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ લશ્કર રઘુનાથ મંદિરની
સિદ્ધિને પ્રકટ કર્યા; સાથ વિરાગુમ ઉપાડવી ભાવિની ઉમદ
સિદ્ધિઓ થતા.

૧૫. ~~[illegible]~~ સર્વ [illegible] ની રાષ્ટ્રીય [illegible] પ્રજાના [illegible] પોતાના
ના પુત્રની કાર્યક્રમની ~~[illegible]~~ ફરજો [illegible] [illegible]
~~[illegible]~~
ના [illegible] ~~[illegible]~~.

~~[illegible]~~ આ અવિચારી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] અવિચારથી ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] પ્રકટ કર્યા.

રઘુનંદી. દાસ ૮.

મહાદેવ દેસાઈ.

કેટલી વારમાં એ ઝુંપડામાં [illegible] હતો ને રાજાને

એ મહારાજના શરીર બિનાનું રેખાવ રહી નહીં; ઊંડા

અને મહારાજા શિકાર રમવા જતા

કેટલા દિવસમાં એનો રોગ [illegible] હઈ

ગયો, અને કેટલા મહિનામાં એનું સ્મરણ પણ

લોકોમાંથી ગયું અને માત્ર ચાલુક્ય એટલું

એ મહારાજે જે [illegible] રાજનીતિ સ્થાપી હતી

અને એનાં ફળ એના મહાપ્રતાપે

રાષ્ટ્ર મહત્તામાં આવ્યાં ત્યારે, તે

રાજનીતિ, તે ફળ, અને તે ફળનાં

બીજમાંથી [illegible] તથા [illegible] હતાં!

એ ગુર્જરો નવો ઇતિહાસ [illegible] એ [illegible] મહારાજ-

[illegible] ના રાજ્યમાં એના સ્મરણથી

[illegible] ગુજરાતસૂબાઓમાં [illegible] હશે -

[illegible]

પ્રકરણ [illegible] ૧૫.

[illegible]

Manu on Royal Wife

[illegible]

1. [illegible]

Vagh [illegible] to save K. [illegible]

2. Search for K. 3. [illegible] 4 News from [illegible]

[illegible] 5 [illegible]

૧૧-૫૫

૫૮૧.૨૦

પ્રકરણ ૧૪

મણિલાલની સફર ... વિદાયગીરી

O star of strength! I see thee stand
And smile upon my pain;
Thou beckonest with thy mailed hand,
And I am strong again.

Longfellow.

[illegible] પિતાની પાછળ પડકારો કરી કિનારાની ઉપર જવાના કરતાં ત્યાં પિતાની [illegible] પોતે [illegible] કરવાનો [illegible] તેમ કરવાનો નિર્ણય [illegible] મણિલાલનો વિચાર કર્યો, અને એ વિચાર સફળ [illegible] હોય. [illegible] પણ તેના કરતાં [illegible] કારણ [illegible] નહીં, અને [illegible] કિનારાની પર [illegible] નહીં. [illegible] બ્રિટિશ [illegible] એમ [illegible] નહીં. [illegible] સમાચાર [illegible] પણ પોતાના સમાચારમાં [illegible] — [illegible] બ્રિટિશ, [illegible], અને [illegible] એમ [illegible] નહીં. [illegible] મહારાજ [illegible] પોતાને "મહારાજ" [illegible] બ્રિટિશ [illegible] એ [illegible] ન કરતો. આ સર્વ સમાચાર બ્રિટિશ [illegible]

~~૫૦ ([illegible])~~ ૫૯

ન્હોતા. એ સાહેબે મણિલાલને [illegible] પત્ર વાંચવું સાથે [illegible] જુની વર્તમાન ધર્મ પાળવા ~~[illegible]~~ માર્ગ દર્શાવ્યા અને "સર્વ ધર્મો ધર્મ સમાન છે" તેના અર્થમાં દર્શાવ્યો, ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ સૌ હિંદુ ધર્મના સિદ્ધાંતને એ ઉપર ધર્મગ્રંથોનો [illegible] ગાંધી અનુકરણમાં જ તે જેની આજ્ઞાનું અનુસરણ છે [illegible] ચાલતું. [illegible] [illegible] [illegible] પોતે [illegible] [illegible] છે તે [illegible]

~~[illegible]~~ આ પત્ર વાંચી મણિલાલે આંખોમાં [illegible] ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ ત્યારે તે પોતાના [illegible] ઉપર [illegible] હતા અને [illegible] [illegible] હતા. તેની આંખોમાંથી [illegible] [illegible] [illegible] હતી અને એ જ દશામાં તે બોલી બોલી [illegible] થઈ ગયા. [illegible] [illegible] થયે.

~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] પોતે કોઈ મહાસાગરમાં [illegible] [illegible] [illegible] હોડીમાં બેઠો છે, સાગર [illegible] કરી રહ્યો છે, [illegible] [illegible] પડે છે, [illegible] ચાર ચાર હાથ ઉછળે છે, પવન [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] રહ્યો છે, ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible] બહાર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] છે, અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible] થઈ ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] અને [illegible] અંદર [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પોતે એ હોડીમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] અને [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] પડી રહ્યો છે [illegible].

મોડી રાતમાં મુલ્લારામનો દેહ સંસ્કારથી ઉતારી પરિવારના
સાથે એની ગાડીમાં લાવ્યો અને જોઈ. પરિવારનો આવકારનો
પણ બેઠો, બાલ્કનીમાં બેઠો, અને પાસે હાથ ફેરવી, ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ બોલાવવા લાગ્યો:

"કુમાર, આજ તો હવે કોઈ મારી પાસે બેઠા નથી
"હું તમને બધો ઉપદેશ કરી શકતો નથી. તે કરવાને આજ
"~~[illegible]~~ સેવાને શોધવા આવ્યો છું.
"મારી ખબર એની સ્થિતિ જોઈ મને લાગી નહીં
"નહીં એટલું મોત થાયું. ~~[illegible]~~ મારી સ્વામીની સરકાર તો
"તમને જ ~~[illegible]~~ કહેવાનું છે તે સાંભળી લ્યો." અને
"આજ તો મુજફ્ફરના ઉપર ક્યાં કરતો, પણ
"ઈશ્વરના હુકમનું ~~[illegible]~~ સ્વરૂપ તેમને
"સમજ નથી તે પરલોકમાંથી ઉભો ઉભો હું તમને કહું છું."
"આવામાં ~~[illegible]~~ બેઠકમાંથી આવ્યાં, ~~[illegible]~~ આવીને
"~~[illegible]~~ હવે ~~[illegible]~~ સ્વાગતને સાથના એમાં,
"અને પણ આવ્યો ~~[illegible]~~ બધા સ્વામીની સાથે ચિત્તમાં
"દેખાતા ત્યારે કુદરતની સાથે અને મુજફ્ફરાબાદના ગણો ત્યાં પણ
"હાથ જોડી ઊભા અને પૂછવા લાગ્યા કે આ બાજુથી અને
9.11 "બંદીઓના પાપનું શું કરીએ?"

"અમારા હૃદયનું પૂછો. એ પાપનો હવે નજર નથી ~~[illegible]~~
9.12 "અને ● બિરાદરાના રાજ્ય પર કોઈ ~~[illegible]~~ એ પાપથી ભરી
10.53 "આવે નહી માટે એને તોડી નાખો. માત્ર એનો એક ~~[illegible]~~

૪

"[illegible] કે ધર્મ-ગુરૂ [illegible] આ ધર્મ-ગુરૂઓનું [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. આ [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]!"

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] અને આ [illegible] [illegible] [illegible]
"ધર્મનો વિચાર [illegible] [illegible] [illegible]માં [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible]."
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]."

"મહેરબાન! [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] જે [illegible] [illegible] ધર્મ અને વિચાર [illegible] જે અને [illegible]-
[illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે".

"મહેરબાન! [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કે [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] અને આ [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] છે. [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરે છે. [illegible] [illegible]

વાતરોને ઇન્દ્રાદિક દેવતાઓના અવતાર હતા
અને [illegible] દેવોના અંશે. આપણા
ઋષિઓના દેહમાં છે."

"મહિપતરામ! મેં અચકતે કહ્યું
"ઓહોહોહો! જુઓ! આપણી ભૂમિના આપણા લોકના હૃદયમાં
"હજી આપણે ત્યાં પરસ્પરવિરુદ્ધતાઓ અને આદર્શો
"ખૂબ ઊભા થયા અને રાવણોનાં હૃદયમાં
"એવાં ટળવળે [illegible] અહીં આ ભૂમિમાં કોઈવાર
"લાગ્યું! એ રાવણોનાં રાવણપણાંઓ આ ભૂમિ
"રાત્રિદિવસ ઝૂઝ્યા કરી! મહિપતરામ! તમે આ કામ [illegible]
"નહીં, પણ મેં અનેકધા પ્રયત્ન કરેલો! એ રાવણોની
"અહીં ઉપર ઓવારાનાં મકાનો શોધ્યાં અને ભાળ્યું મેં ત્યાં!
"અહીં [illegible] છે?

"મહિપતરામ! રામ બગરનું રાવણ-દર્શન કેમ થાય છે?
"વૈષ્ણવ [illegible] કરતાં રાવણ કરતાં [illegible]
"ના મેં દીઠો! કાળો રામ તો [illegible]
"રામનું કામ કરવા શોધ્યા અને ભાળ્યું [illegible] આ ભૂમિ
"[illegible] કાઢ્યા આદિકના ધર્મનો [illegible] વૈષ્ણવો
"દીઠ્યા!"

"મહિપતરામ! [illegible] સાંભળ્યું [illegible]
"જુઓ તે મારી [illegible] ઉતાર મારીને રાવણ આ [illegible]
"અને જીવતો છે અને રામરાજ્ય પ્રવર્તે છે!"

"માલિકરાજ! મેં કેવી રીતે સ્વદેશી પ્રજાતિના લોક સાથે હું લગ્ન સંબંધ બાંધ્યો? મેં સ્વદેશી સ્વજાતિના લોકોને તિરસ્કાર કરી આ પરદેશીઓનો કેમ સ્વિકાર કર્યો? આ પ્રશ્નો તમે મને પૂછશો, અને આપના મનને પૂછી પૂછી સવાલ ઉત્તર કરશો. પણ તે માનશે નાં."

"માલિકરાજ! ભાઈઓ મોટા કે ધર્મ? માતા જન્મભૂમિ મોટી કે મોટાં તે ધર્મ? વિશ્વબંધુત્વને પૂછો, સમભાવને પૂછો, કોઈ પણ મહાત્માને પૂછો! શિક્ષકને પૂછો! ગુરુને પૂછો!"

"માલિકરાજ! જ્યાં ધર્મ ત્યાં વિજય! ધર્મવીરો કોઈ ન માનતું! વિશ્વબંધુઓ કોઈ ન માનતું! પાંડવો કોઈ ન માનતું! સત્યવાદીઓ પણ કોઈ ન માનતું!"

"માલિકરાજ! મેં કેમ જાણ્યું કે ઈશ્વરને જ્યાં મળશે? મહાભારતમાં જે સાચાં હિંદુ [illegible] ઉદાહરણોમાં પછી [illegible] ત્યાં ધર્મ પણ કેમ જીત્યો ને વિજય પણ કેમ જાણ્યો?"

"માલિકરાજ! માલિકરાજ! આ વાતચીતમાં વચ્ચે — આ લોકો વચ્ચે જ્યાં જ્યાં કુવિચાર ઉઠતા હતા અને જ્યાં જ્યાં કે ઈશ્વરની કૃપાદૃષ્ટિની આશા ઉઠતી હતી ત્યાં ત્યાં ધર્મ અને વિજય ઉભરાતાં સાથે સાથે ઉઠતા હતા! પુત્રને ન દીઠા! મેં દીઠા! "શું તમે એમ પૂછો છો કે ઈશ્વરને કોણ જોયો છે?"

મણિલાલ! આ સંસારમાં [illegible] કેવો ન્યાય! [illegible]
[illegible]! [illegible]
[illegible] " મણિલાલ! એ બાળકોએ મને હેરાન નથી કર્યો!

"એ શું એણે મને નથી સમજાવ્યો! ક્યાંય ~~[illegible]~~ બનો

"ફરી ફરી મને સમજાવશે! "પછી તે મારાપણું નાં!"

"હું ~~[illegible]~~ હેરાન ~~[illegible]~~ નથી થયો! હું તો મારા કુટુંબ

"માંબાપ જાણવાને ખુદને [illegible] છે તે તો [illegible]! હું

"સમજાવ્યા નથી! ~~[illegible] છે [illegible]!~~ હું તો

"મારા ~~[illegible]~~ નથી જાઈ [illegible] પેટ [illegible]

"હું! સમજાવ્યા છે તે તો સમજાવ્યા! [illegible]

"[illegible] "મણિલાલ! બંધુ [illegible] ધર્મનું [illegible] છે.

"પણ આ [illegible] ધર્મનું [illegible] છે એને તેના

"પહેરા ભાગોમાં લઈને તે ~~[illegible]~~ બાળકોમાં ~~[illegible]~~ [illegible]!

"મણિલાલ! રાજાઓને એ ધર્મ ઉપર [illegible] છે! એ

"દુનિયા [illegible] કર્યું છે! એના શત્રુ તે અમારા શત્રુ, અને

"અમારા શત્રુ તે એના શત્રુ ~~[illegible]~~ [illegible]

"ફરી ગયા છે! મણિલાલ, [illegible] વિચાર કરશો નાં, [illegible]

"પછી [illegible] વિચાર કરશો નાં! એ ધર્મ અને એ દુનિયા

"~~[illegible]~~ [illegible]

"તો [illegible]! મણિલાલ! [illegible]! પણ એની [illegible]

"મણિલાલ! [illegible] કરવું [illegible] નાં! [illegible]

"હવે તમારી આંગળીએ લઈ ~~[illegible]~~ [illegible]

હિંદુસ્તાન! [illegible] ઇતિહાસકારો [illegible]

[illegible] હિંદુસ્તાન! [illegible] ઇતિહાસકારો [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] "ઇતિહાસ" [illegible]

[illegible]

[illegible]

"Me too the black-wing'd Azrael overcame,
But Death had ears and eyes; I watched my son,
And those that followed, loosen stone from stone,
All my fair work; and from the ruin arose
The shriek and curse of trampled millions, even
As in the time before; but while I groan'd,
From out the sunset poured an alien race,
Who fitted stone to stone again, and Truth,
Peace, and Justice came and dwelt therein." *

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

* Akbar's Dream : Tennyson.

૫૮૦(૨૫)

"તેમને આશ્વાસન આપવાનું કહી હોય આપણ જ ડૉક્ટરોમાં પસાર એ
"તેમના ડૉક્ટરોને ઉતારવાનું કોઈ આપણે નહિ."

"સાચી વાત છે. મહારાજાઓમાં ~~[illegible]~~ સાધારણ
"તેમના સ્વાસ્થ્ય માટે તો સાવધગીરીના નિયમો જ. પૈસા ડૉક્ટર
"વારાફરતી બહારના ડૉક્ટરવાળાને આશ્વાસન આપવું, પણ મહારાજને
"આપવું, અને પુસ્તક-વાંચનથી સ્વસ્થતાથી આપવું – તો ધર્મ
"મહારાજને પુછે આ ગમતો છે": મહારાજાએ છેટેથી ઉત્તર આપ્યો.

દુખમાંથી મહારાજાને મન હાશ થઈ. મહારાજાએ તો ઊભેલાને પણ બોલ્યા: "આ-
પણ હિંમતે ~~[illegible]~~ સ્વસ્થતાથી! હાલ ઉભેલાને ... ઉતારવા આવે છે."
"લાગે છે કે આ ઠેકાણે મહારાજાને ડૉક્ટર ઉતારવા આવે છે
પરંતુ "મહારાજ" સંબોધનને સ્વીકારવાની ના પણ ન કરી તેમ
તિરસ્કાર પણ ન કર્યો, મહારાજના જેટલો, હાલને પણ બોલ્યા,
અને ~~[illegible]~~ બોલ્યા.
~~[illegible]~~ હસીને

"મને લાગે છે કે મહારાજને ~~[illegible]~~
"ફરવામાં પ્રમાદ થાય છે."

"એ વાત તો સાચી. તેમનાં દર્શન કરાવો મહારાજ
"અને આમ નિત્ય ફરવાની ટેવ પડી છે."

"તો તો ધર્મ પાળવામાં ~~[illegible]~~ હું પ્રમાદ ન કરું તે જોવું
"તમને ગમ્યું." ~~[illegible]~~ મહારાજ ... હાસ્ય કરી ઉમે-

~~[illegible]~~

સાહેબે મુનિમજીનો હાથ પકડ્યો. તે ઉંચા
વિચારમાં પડ્યા. કાચીએ તેને સંધ્યા-પ્રકાશ-માં
દોર્યો.

"મહારાજ, કહેવા લાયકની ખબર છે."

કુંવરનું વાઘે મુનિમજીના ઓરડે. " આ સામે
"આમે આદમીની છાયાએ ~~આદમી~~ કપડાં આદમીની પાછે
"આ કપડાં આવ્યા હશે તેનું કરવું છે તે ખબર!"

"હા જી. આદમીની ભીંતે છાયાઓ પણ ઝીણી
"ન કહેવા છે."

"એ છાયામાં જાડા પગ પાતળા થઈને છે,
"કુંપળ કરી ગઈ છે. એના ઉપર છાયાઓ આ હાથ પણ
"નીચે ન હતી ગઈ!" ×

"એમ ન!"

"પણ જુઓ આ આદમીની માથાંની રેખાએ
"છાયાઓમાં તો પગની નીચે માથું હતી ગઈ!"
"છાયાઓમાં તો પગ નીચે છે!" આ જુઓ!

"ઓરડાની માટી છાયા ન છે."

× ~~His~~ × × × × × ~~His~~ His slanting ~~ray~~ ray
~~glancing ray~~ ~~Slides~~
Slides ineffectual down the snowy vale,
And × × from every herb & every spiry blade
Stretches a length of shadow over the field.
Mine, spindling into longitude immense, × ×
Provokes me to a smile. With eye askance
I view the muscular proportion'd limb
Transform'd to a lean shank. The shape-
that hair

... as the ...
Take step for step; and, as I near approach
The cottage, walk along the plaster'd wall,
Preposterous sight! the legs without the man.
Cowper's Winter Morning Walk.

"હવે તો મારી વાડાનાં ઘર માટે છે!" (૫૮૦) ૨૨ ૪૫

મણિલાલ તે લઈ રહ્યો હતો ત્યારે

"વાહ! સ્વપ્ન મારા સાચાં ન પડે!" મણિલાલ

બોલ્યો સ્વપ્ન [illegible] મણિરામભાઈનો ચહેરો

"મહારાજ! [illegible] સાચાં થયાં ન છે."

ઉતારી નાંખીને [illegible]

આવેલું સ્વપ્ન તો [illegible] વાત વાંચી.

મણિ૦— "ત્યારે તો આજનો વિચાર સ્વપ્નમાં જોઈને

"કહી શકું છું — ત્યાં જો પણ નથી કે ઘણો પણ નથી! સાંભળવાથી

ફુલચંદ— "જોઈ જોઈ વાતો સાંભળતાં

"લાગે છે"

મણિ૦— "આ [illegible] લીધો સાચું સ્વપ્ન

"સ્વપ્નમાં નથી છે."

ફુલચંદ— "ફુલચંદભાઈનો લાભ લેવા [illegible]

"હવેના [illegible] કહી શકશે

મણિ૦— "મહારાજના મહેલમાં તેનું સ્વપ્ન [illegible]

"તેને લાગશે ત્યાં મહારાજે તેને મહેલ ઉપર ચઢીને [illegible] છે,

"તેને કોઈક [illegible] આપણું સાચું લાગેલું હશે છે!"

ફુલચંદ— "ફુલચંદે સાચું સાચ નથી દેખાતો તેને

"આજનો ફુલ નથી ફુટેલો."

મણિ૦— "એમ ન! પણ એવું સ્વપ્ન આવ્યું

"મને પોતાનું તેમાંનું [illegible]" પણ નથી"

આટલી વાતો કરતાં કરતાં ફુલચંદભાઈને મણિલાલની

હોડીના ઉપર લાવી હતી તેને પોતાના ઓવારામાં બાંધેલું

[illegible] ઉપર [illegible] કરીને [illegible]

[illegible] હતી.

[illegible] હોડીનો [illegible]

"~~[illegible]~~" ~~[illegible]~~ મહારાજોમાં ~~[illegible]~~ મારાં પણ સ્વપ્નાં જુદાં

"ક્ષમાપાત્ર છે!" કહેતાં કહેતાં મણિરાજ ~~[illegible]~~ હસ્યો.

કુમાર૦— "સેવકોમાં તો મહારાજોની બુદ્ધિઓ પણ

"કેટલાંક એક અને કેટલાંક બહુ હોય છે — [illegible]

"[illegible]. મારાં પણ [illegible] સ્વપ્નાંમાં, એક કુમારે [illegible]

"તો પછી પછી [illegible]"

મણિ૦— "આજ થયાં તો સ્વપ્ન ~~[illegible]~~ [illegible]

"મહારાજનાં [illegible] ~~[illegible]~~ તેવા સ્વપ્ન ~~[illegible]~~ [illegible]

"મહેલનાં મારાં સ્વપ્નાં આવે છે, અને ~~[illegible]~~ [illegible]

"ફરી જાગેલાં ન હોય એવાં ~~[illegible]~~ [illegible] ઉદ્ધાર કરે છે."

કુમાર૦— "મહારાજ, એવાં સ્વપ્નાં [illegible]

"જાગતાં દેખીએ છીએ."

મણિ૦— "હા ભાઈ, ફરી ફરી જાગતાં કરતાં સ્વપ્ન

"મને નડતાં ન આવે છે!"

મણિરાજની આંખ મીંચાવા માંડી. તેની નિદ્રાને

[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]

[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]

[illegible]

~~" [illegible]~~

~~" [illegible]~~

~~" [illegible]~~

~~" મહારાજ [illegible]~~

~~" મહારાજ [illegible]~~

~~" [illegible]~~

~~" [illegible]~~

~~" [illegible]~~

~~" [illegible]~~

"વ્હાલા! સ્વરૂપ તારાં દિવ્ય અતિ મોહક છે
"હૈયે સ્વરૂપ તારાં છે ન ચાલે હાંકડો છે. વ્હાલા
"પિતામાતાને ત્યાગી તું રમ્યો વાડામાં છે,
"રૂપે તેજ મોહી જાનકી [illegible] છે. વ્હાલા
"મહારાજ જોઈને તે નવરત્ન કો હતા છે,
"મહારાજ પરમ દિવ્ય કુમારને હતા છે. વ્હાલા
"ગઢું છત સોનું ઊંડે ઊંચે સ્વર્ગમાં છે,
"ઊંડા દાવાન પદ્મ [illegible] મારામાં છે. વ્હા.
"માતપિતાને ત્યાગ તું તો રમતો છે,
"હારા આંસુડાંની રહી [illegible] છે. વ્હા.
"દાદા આંસુડાંની રહી રહી ઝાંખા પડે છે,
"પિતામાતાના રહ્યા ન વ્હાલા પડે છે. વ્હા.
"તેમ અંતરમાં છૂપું [illegible] છે,
"એવા કુળમાં પ્રિયવર, વ્હાલા, દિવ્ય છે,
"દીપક જેવી હરિપ્રભા માને છે. વ્હાલા
"મહારાજની પ્રજા સમાધિ રાખે છે,
"તેને સોંપેલ સમાધિ પિતાને રાખી છે. વ્હાલા
"હવે મોટ છોડી, છોડી હર્ષ-રાજ્યને, છે,
"પુત્ર! દૂર દૂરી રાજ્યની સાથ રમે છે. વ્હાલા
"માતાને ને પ્રજાને દીધેલી ઉદ્ધારને છે,
"જોઈ કુટુંબ ને પ્રભુને બચાવને છે. વ્હાલા
"સુંદર! આજે [illegible] ફુલે ફુલે છે,
"મધુર મધુર મધુ દીપે ને [illegible]! વ્હાલા
"ગિરિ, સાગર, સરોવર, ને [illegible] છે,
"સાધુ, સંત, સત્પુરુષ, પુત્ર ને [illegible], છે, વ્હાલા
"એ તો તરસ્યાં છે સર્વે પુત્ર મહેલમાં છે,
"વાર જુએ તારી ભિક્ષાને આવકારમાં છે. વ્હાલા
"રામ! આજે રામના પ્રજાને રહી છે,
"રામ! તેને આશિષ, પ્રજા દે હરી છે. વ્હાલા"
"રામ! તેને આશિષ, પ્રજા દે હરી છે. વ્હાલા"
"[illegible] રાજ! તેને આશિષ, પ્રજા દે હરી ને રામને પ્રજામાં,

"સિદ્ધાર્થના રાહુલને રામનાં, [illegible] રામને પ્રજામાં,
સ્વરૂપ [illegible] જાલ ઓચારમાં રચાયલાં ઉલટાં

પ્રકરણ ૫૪ ૫૮

~~[illegible]~~ [illegible] અને [illegible]

કુદરતી ઉપચારમાં ગાંધીજીના [illegible]

~~[illegible]~~ [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] રાખ્યો ને આખરે [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] બેઠો બે [illegible] [illegible] હતાં. એ બાગમાં [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ગયો ને બાગમાં [illegible] [illegible]
[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] પણ સુંદર [illegible]
[illegible] કરાવ્યું હતું. ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] હતા. ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]
એ પણ ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] કરતા, [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible] હતા.
[illegible] [illegible] પણ બંધાવેલા હતા.

ઉ.૧૩. ૫૪ ૧૦૧૮૪

[illegible] [illegible] પછી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતું. એ
આ જ બાગમાં [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ને જ ઝૂંપડામાં
ઝૂંપડામાં મહારાજે ~~[illegible]~~ ડેરા [illegible] [illegible] હતી. [illegible]
[illegible] [illegible] પર [illegible] કરી [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] કે [illegible] કે કોઈ પણ [illegible] ~~[illegible]~~ [illegible]
વાત કરવી કે સાંભળવી તેણે બંધ કરી હતી. [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરતી. [illegible] [illegible] [illegible]

મણિલાલ સિવાય કોઈ પુરુષનો સંચાર નહતો. ૯ [illegible]

ભાગ્યશાળી પહેલાં ઉઠતી ~~[illegible]~~ સિતા ~~[illegible]~~
પવિત્ર આસન ઉપર બેસી નિત્ય ભગવાન પતિનું સ્મરણ
કરી અનુષ્ઠાન કરતી, અને ઇષ્ટદેવતાનું સ્મરણ કરી
લીન હતી, અને ~~પતિ~~ પરલોકમાં પતિસંયોગ ઇચ્છી [illegible]
ફરતી. ~~[illegible]~~ સૂર્યોદય થતાં મહાદેવની પૂજા કરતી
અને સર્વ તુળસીક્યારાઓમાં પાણી સિંચતી. તે થઈ રહેતાં
ફરી નિત્ય મણિલાલ અને કુમળાવતીની [illegible] રમવાં
અને મેના ત્યાં આગળ ઊભી ત્યાં લઈ તેને પજવતી,
~~[illegible]~~ તેને જોયા કરી, પોતે તેના સાથે
પુષ્પ પર બેસી, ધર્મનો ઉપદેશ અને આશીર્વાદ માતા-
પાસે લેતાં. [illegible] ત્યારે ~~[illegible]~~ મણિલાલ લઈ અને
કુમળાવતી વાડીમાં આઘુંપાછું ફરી, રાજમાતાનું ચિત્ર
અનુકૂળ રીતે સેવા બજાવી રહેતી, ~~[illegible]~~ માતાને
રુચતા પદાર્થો, [illegible] વગેરે, [illegible] આ-
[illegible], અને ઝુંપડાંનો સર્વ સામાન ~~[illegible]~~ [illegible] માતાને [illegible]
[illegible] દાસીપણું તૈયાર કરતી, ~~અને~~ [illegible]
હતી, અને ~~[illegible]~~ પછી સ્વામીસેવાને [illegible]
બપોરે [illegible] મુગ્ધમાલિકા [illegible] પાસે [illegible]
ઇતિહાસની વાતો કરતી અને પુરાણો વાંચતી. [illegible]
પુસ્તકો પાછાં આપે, ~~[illegible]~~ પુત્ર ગયા પછી

વધુ અને ભિખાર દવાખાનાં સારુ પૈસા લીધા, અને
દેશભગતોની [illegible] સહિત મહાત્માજીએ અને
ભિખારીઓના ધણિયાણા ખૂબ, તેમની બોરડી
અને તેમના અનુયાયીઓનાં ચરિત્ર સાંભળી, અને
[illegible] મહારાજાની કીર્તિ સાંભળી મનમાં
[illegible] દેશ આવે. અને મેનાની
મૂકી અને સારુનું ઘડતર [illegible]
આપણા ઘેરાં ઝૂમતા લાગે, અને [illegible] લઈ,
સંતાનનાં અનુયાયીઓ અને ભાઈભાઈએ [illegible]
"આ [illegible] ભાગી ગયાં!" એ વિચારના લાગી ગઈ
ઘણી રાતોનાં આંસુની ધારા આવી ન રહે
[illegible] મહાત્મા મુખારવિંદનું સ્મરણ આંસુની
ઓઘમાં [illegible] મહાત્મા [illegible]
[illegible] અને વિચારની આંખોમાં આવી, અને
દુઃખ, શોક, અને આંસુ [illegible] [illegible] વિચારને [illegible]
ઘણી ફરી [illegible] તેનું ભાન આવતું નહીં,
રાખી ફરતા ગયા તે ભાવતું નહતું, અને આંખ અને [illegible]
[illegible] આંસુની ધારા દુઃખથી [illegible] "મહારાજની [illegible]
એવાં છે તે [illegible] ન હતું, અને [illegible]
[illegible] ઊભા ફરતા ગયા [illegible] હતા!" [illegible] મહારાજની [illegible]
"મહારાજ [illegible] તે હું [illegible]?" [illegible] દુઃખને [illegible]
"હું [illegible]" — એ [illegible] "મહાદુઃખનાં દુઃખનાં [illegible]
"[illegible] તેમના મહાન [illegible] [illegible] કરી

“છોડવ્યા નહીં”, “એમની ચિંતા ધરાવવાને લાયક”
“હું ન બહેતી હતી”, ઇત્યાદિ વચનો બોલતી બડબડતા
ભાષણરૂપ કરતી હતી
પવિત્રતા રાજવિદ્યાને [illegible] પોતે ન [illegible].

વિદ્યાચતુરે ઘણુંક સામાન્ય [illegible] કુમુદસુંદરીના સમાચારથી દુઃખની સાથે [illegible] ગુણસુંદરીને સાંભળ્યા હતા. [illegible] નહીં વિદ્યાચતુરે એ દુઃખ [illegible] ઘણું [illegible] કરવા અને [illegible] પણ [illegible] દુઃખ [illegible] કાળ [illegible] દુઃખ [illegible] ગુણસુંદરી પોતાની રાજવિદ્યાને [illegible] ન [illegible] [illegible] હતી. [illegible] એવી [illegible] કરતા હતી.

ગુણસુંદરી, [illegible] અને કુમુદસુંદરીને [illegible], [illegible] પાસેનાં [illegible] હતી. એક [illegible] [illegible] હતી. એના હાથમાં [illegible] ઉભી હતી. એના [illegible] પણ [illegible] હતું. તેનું [illegible] ન હતું. તેને [illegible] [illegible] હતું. તેનું શરીર [illegible] ગયું હતું, [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]

જવાનો નવાટોમાં રૂચિ જેમ લાગતું હતું. ૨૯૮ ~~૨૯૯~~ કુશળવાળાની

ફફળે ~~[illegible]~~ આવુાર હતો કે માણસ ~~[illegible]~~ શુધ, નિંદ્ય, કે

દૂર એ નો ઘણ દાસબાઈની જેમની પાસે રૂદિવું અને

પાણ ~~[illegible]~~ કૂડવું, એમને રૂચતાં કુટવાં નહી, એમનું મન

ઝબત રાખવું, અને ઈશ્વર ભજવવું. ધવાં ભિન પોતાની

પાસે અને પોતાની પાણ માણસોની જોડી લઈ આવતી ધણા

ન પાળતી જેના કોઈ વણ સાફવાની અને દાસબાઈને

દૂર ફેલાવ કરતી. આને જેણે અને આખાં ફરતી

~~[illegible]~~ ધણિ ધણીભરતા આરા ભિન્નતાં ભિન્નતાં ધણીના ભિન્ન-

ની આ દીઠા પાળ હતી. ~~[illegible]~~ પવિત્ર ગુજરાતી-

ફૂવારના ~~[illegible]~~ આધારે ભિં~~[illegible]~~ ભિન્ન રૂઢિનાં ~~[illegible]~~

દીઠના માણિકમાં ફાયણ઼ીદ આપેલ દઈ શુદ્ધ મુખ્યમા-

ની ઉલેમી પ્રતિમાનું દર્શન કરતી હતી અને ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ ભાગે તેને પ્રતિમાને ન જાણવા દેવાના ઈચ્છી સ્થૂલ નેત્રનાં

પોપચાંને ઉઘાડવા દેતી ન હતી. શાળાની ગાયત્ર-

વર્ષો વર્ષો નિત્ય થઈ ગઈ હતી. તેને નેત્રનો ધ્રુ ~~[illegible]~~

વસ્તુવ્યાપાર દેખાતો, બેતો આ ~~[illegible]~~ આંખો ઉઘાડતાં ફાયદો

ગણાય તેવાં જ દેખાતાં હતાં, તેના આઠ રાત્રિદિવસના

નિઃશ્વાસથી ~~[illegible]~~ કરમાઈ ગયેલાં હતાં અને તેની

દેહ અફારવાને ફીક્કી બની ગયેલ હતો. ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~, એણે એના આખા મોં પર ~~[illegible]~~ વધારે ~~[illegible]~~

~~[illegible]~~ અને ફરફવાટો વાળો આપડી ~~[illegible]~~ ભિનારની આંખો

~~[illegible]~~ ભીંજાતાં હતાં. ~~[illegible]~~ ગાલ ભિજી ગયેલ હતા અને

૪૮૬

[illegible] ચાલી ગઈ રુકાવટના
[illegible] ધંધાદારીઓના કાગ [illegible]
ચળકતા હતા અને [illegible] સુધી [illegible] ધંધાદારીઓનું
શરીરનું પાણી સોનાના તાર જેવું ચમકતું હતું.

ફરારી કુદરતી દાસીઓ, [illegible] નવી દરિયાની
ચાંદની પાણી, [illegible] આગળ [illegible] પાછળ [illegible]
રહી હતી તે [illegible] ચાંદનીવાળી એ
[illegible] આગળ આવી. [illegible]
ચાલીને હતાં ફરતાં [illegible] એ સ્થિતિ [illegible]
પામતી અને આ પરિસ્થિતિને ફરી [illegible]
[illegible] અને આ મિત્રાચારીભર્યું માન [illegible]
ભોગ ભોગવવા અને આ [illegible] એવી [illegible] હતી એવો
કોઈએ પ્રયત્ન કર્યો નહીં એવી એવી [illegible] નહીં.
કોઈ એક [illegible] ખૂબીભર્યું [illegible]
પણ [illegible] સ્વાભાવિક રીતે [illegible] પ્રતિબિંબ જેવાં
[illegible] રીતે રમી [illegible] [illegible]
[illegible] કરતી, અને [illegible] [illegible] પોતાનો [illegible]
[illegible] પણ દાસીઓની પાસે [illegible]
ન હતી. [illegible] સોનાની [illegible]
દાસીઓ આ રીતે [illegible], અને [illegible]
[illegible] સોનાના પોતાના [illegible] ઉતારતી, અને [illegible]
તે સોનાના [illegible] અને [illegible] કરવામાં [illegible], અને એ
[illegible] પાસે રહી દાસીઓ સોનાનું [illegible]
[illegible] પર પી ગઈ નહીં [illegible] [illegible] રાખતી.

ગુલછડી, સુંદરમોગરી, અને કુસુમને મૌન રાખવા અને એક સ્ત્રીને ઉભાં રહેવાની નિઃશબ્દ સંજ્ઞા કરી એક દાસી તેમની પાસે ગઈ, બીજી દાસીઓમાંની એક તેમની પાસે ઉભી રહી. સુવાસી ફૂલહારની પડદી ઉપર પગ રાખી, સુંદરી અને ફૂલહારની બાજુએ તંબૂરો ગોઠવી, અતિશે મીઠે સ્વરે ગાવા લાગી અને ગાઈને તંબૂરામાં અને મેનાના ગળામાં ઉતારવા લાગી :

"આનંદે ફરીએ રે હરિ હજૂર એક જ છે,
"વૈકુંઠ વસે તે રે કૈલાસની માંહ્ય જ છે! આનંદે૦
"બ્રહ્મા હરિહર એક સ્વરૂપ છે,
"એક જ સર્વે શક્તિ રે!
"પામર જન દેખે છે ભેદ જ,
"એક જ સહુની ભક્તિ રે. આનંદે૦
"એક સ્વરૂપને ભિન્ન ગણે તે
"નરકનો અધિકારી રે,
"એક ગણી સહુ એ દેવ, સાથે
"પ્રભુ ભજો સૌ નારી રે. આનંદે૦
"રત્નપુરીના રાજભવનમાં
"શંકરની છબિ પ્રભુ જ છે;
"વૃદ્ધ-શંકરના તપ અભિલાષી
"નિવસે વિષ્ણુ જ છે. આનંદે૦

૫૮૮. 501

"શિવ વિરહનું શાંતિ પર ચરણ
"મુરલીધરની ભક્તિ હતી;
"રંક ભૌંયરાના કે રાણી પર
"કોઈ ન એકલા આવ્યા હતી! ભગવતી૦
"કોઈ ન મોટા, કોઈ ન દુઃખી,
"કોઈ ન ભૂખ્યો; સર્વ સુખી
"રાગિણીઓની રસે ચાલે ગાવા પણ
"ધૂધૂ ધ્વનિ પાયલ રણકે. ભગવતી૦
"સર્વ દેવતા કોઈ ન ગાયા ના
"રાગિણીઓ એ ચાલે ગાવા;
"ધૂધૂ શંભુની ~~[illegible]~~ ધ્વનિ ચરણે"
"કૈલાસની છવિ સોંપી ગયા! ભગવતી૦

જેમ જેમ પાયલનો નાદ ગવાતો ગયો તેમ તેમ પ્રેમ કંઈક ડોલતા ગઈ; છેલ્લું ~~[illegible]~~ ચરણ ગવાતું તેની સાથે કંઈક આગ ઉછળતી પણ પાછી ખેંચાઈ ગઈ. એટલામાં કુમારિકાની આવી, સર્વ દેવ છાતીમાની સાંભળી ~~[illegible]~~ શાંત લાગી, સૌને તંબૂરો ~~[illegible]~~ પોતાના હાથમાં લઈ બાકી ડોલતી આરંભ્યું, ~~[illegible]~~ સાથે વચ્ચે વચ્ચે દાંડીઓ તેમાં પોતાના સ્વર મિલાવવા લાગી.

"શંકરની મૂર્તિ મનોહર [illegible] કે આધાર રે! શંકર૦
"શંકર આધાર વ્યાપે [illegible], [illegible] [illegible] [illegible], શંક૦

301

15 ~~૯૮~~

"મહેલ રંગશાળામાં સદા વસે, ભોળા સ્વામી [illegible] રે; શં૦
"ભોળા દેવ ભાગ્યું [illegible] ન [illegible], ડરતા [illegible]
ગાન રે! શં૦

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], પ્રભુને [illegible] [illegible] રે; શં૦
" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રે; શં૦
" [illegible] શંકરને તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રે; શં૦
"[illegible] શંકરમાં [illegible] ગયાં! રહ્યાં [illegible]
[illegible] રે; શં૦

ગાતાં ગાતાં ઝુરતી કુમળાના ગૌર ગાલ
[illegible] ગાતાં ગાતાં ઝુરતી કુમળાના [illegible] રોતી
પર આંસુ ઉભરાઈ ગયાં અને [illegible] [illegible] રોતી
રોતી ઝુરતી સ્વરે ગાવા લાગી. [illegible] [illegible] રે; શં૦"
"આમ શંકરરૂપ તે ક્યાં! ક્યાં [illegible]
[illegible] રોવા લાગ્યાં.
કુમળાવતીનું રોવું રહ્યું નહિ — [illegible] રોવા લાગ્યાં.
રોતાં રોતાં પણ રાણી ગાવા લાગી.
"એ રે [illegible] [illegible] [illegible] પ્રભુના [illegible]
ગાય રે! શં૦"

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ફરી ગાઈ અને ગાતે
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ ઉભી થઈ,
ગાતે રોતે રોતે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible], [illegible] કુમળાને [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] રહ્યાં [illegible]
"[illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] નહીં [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

૬૦૩ ૫૮૦

"મહેલના દ્વાર ખુલો! [illegible] ને મહારાજ
"ઈશ્વરરૂપ પિતા તેનો [illegible] ના
"દીકરી ઉપર આપ અવતાર છો! [illegible] પવિત્ર
"મુસ્લિમરાજ્યનાં આપ [illegible] છો — તેમનું આધાર
"સ્વરૂપ છો! આ સંસારનો [illegible] તેમ
"[illegible] [illegible] પૈકી [illegible] આપ [illegible]
"છો ના! તો [illegible] આપો અને આ વચન મને
"આપની સત્તા છે તેના સંસાર ઉપર [illegible]
"રાખો અને તેમની ભક્તિ વડે હું પ્રભુનું [illegible]-
"[illegible]!"

"[illegible]!" [illegible] [illegible] ઉપાડ્યા.

"[illegible]! હું આપની પ્રજા છું — [illegible]
"ના મારા! હું આપની પ્રજા છું — [illegible]
"મારા ઉપર પ્રીતિ [illegible] તો [illegible] અને [illegible]!
"[illegible] મારી સાથે [illegible] દેજો, અને મને આ [illegible]! મહારાજ
"આપની પ્રજા છે તેને આશ્રય અને આધાર છે. પણ કુંવર
"આપના ઉપકારોની [illegible] [illegible] — હું [illegible]
"[illegible] આપના [illegible] હું [illegible] છું — [illegible]
"[illegible] અને મારી [illegible] લાગે છે: [illegible] પવિત્ર
"[illegible] તેવી ને તેવી આપના
"[illegible] [illegible] અને આ
"[illegible] [illegible] રાખો, [illegible], [illegible] આ [illegible],
"[illegible] [illegible] [illegible] રાખો, અને [illegible] [illegible].
"આપની [illegible] રાખો [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]
રાખવી અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

એ લોકની સાહિત્યસેવાએ [illegible]
[illegible] કુળની [illegible] [illegible] [illegible]
પણ મહાન આગ્રહ [illegible].

— [illegible] કુમળાવતીએ સાહસને પ્રવૃત્તિમાં-
મનની [illegible] [illegible]
[illegible] પતિસેવામાં [illegible] હૃદય નહીં પણ
પતિની નીતિ અને [illegible] મનોવૃત્તિમાં પરાયણ
રહે [illegible] શક્તિ વાળી [illegible] પતિપાલન [illegible] પતિવ્રતા
રહેતી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કુમળાવતી માટે
રહ્યું. [illegible]
ઊંચું કરી નાખ્યું. [illegible] મન [illegible]

"કુમળા, [illegible] પતિવ્રતા [illegible] [illegible] [illegible]!
"આપણા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવતો છે
"[illegible] [illegible] આ ગુણસુંદરી [illegible]
"[illegible] [illegible] કરી [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible], અને [illegible]
વાતોનો [illegible] વ્યવહારનો [illegible] આધાર [illegible]
બોલ્યાં.

"ગુણસુંદરી, [illegible] મ્હારા [illegible]!"
"કોઈ [illegible] [illegible], કોઈ ગુણસુંદરી, કોઈ કુમળા-
[illegible], [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] — [illegible]

સાવ સાદવાં. આકાશે સાચવાં હેમા વિઃશ્વાસે
ફરી બોલી.

"ગુલાબસુંદરી, મારા મામાજીના ~~[illegible]~~ રહીશના હઈશ
"હવે જુઓ તેમ મારાં લોકોના મનની હઈશ
"પણ હવે જુઓ — તમે તે બોલી!+ ~~[illegible]~~ ફૂલના! પાવા!"
"હું દુઃખની દુઃખીઈશ પાડું પણ તમે જાણવા માટેનો ભર્યા બોલવાનો ભર મન આવતા
ગુલાબ — "મામાજી, આ
"પ્રધાને મોકલી છે." ભવિષ્યતાની ~~[illegible]~~ હઈશ કોઈ જાણે
હેમા — "હેં! ~~ગ~~ ગુલાબસુંદરી!
ગુલાબ — "કુમુદ બહેનો નાગરિકના સમાચારે
"મને ~~[illegible]~~ રોક્ડ દેવા અને ભીના બિચારા વચને
"રોક્ડ વચ્ચે નહીં આવે તેમણે મને કપડાં દઈ
"કહું કે ~~[illegible]~~ મામાજીનાં દુઃખ આગળ ~~[illegible]~~ નાં દુઃખ તો
"કોઈ લેખામાં નથી, માટે ~~[illegible]~~ મામાજીના દુઃખે મને વચને મોકલી છે."
"આ સમાચાર ~~[illegible]~~ લાવી મને ~~[illegible]~~ બાળોનો હેતનો ~~[illegible]~~
સમાચાર ~~[illegible]~~
કુમુદ નાગરિકના અક્ષરપત્રો ~~[illegible]~~
આપડી, ~~[illegible]~~ દુઃખ દઈ, અને આ વાતો સાથે છે
ફરી હવે નગર બાળી બાળી. એ વાતો "આરબ" (આવી)
સાંભળવામાં ~~[illegible]~~ એક લોક "આરબ" સાંભળી ઉછળી આવી. છતાં
આવી અને મોટી વાતે સાંભળી ઉછળી ઊભી આવી. તે વાતો
ચાલતી વાતોમાં કોઈએ ભંગ પાડ્યો નહીં. તે વાતો
ચાલતી વાતોમાં કોઈએ રોકી સાંભળી રહી બોલી: "ગુલા-
દઈ દેવાના આવી એટલે સાંભળી રહી ~~[illegible]~~ કુમાર પુત્રની
"સુંદરી, સંસાર આવો છે. આપણે ~~[illegible]~~ દુઃખ પુત્ર જન્માવ્યું દુઃખથી."
"~~[illegible]~~ વાત દુઃખ છે; મારા ઘરમાં કુમાર પુત્ર

"ભો, એને બાળ ઉછેરવાનું દીધું."
"મારો! આમાંથી
"બીજાને દુઃખ
"અરે આમાં
"દીધું તે પણ
"પણ દીધું, તેને
"આવું બીજામાં
"મળતું છે
"~~[illegible]~~
"~~[illegible]~~
"સમજી ધીરે
"બીજી ~~[illegible]~~
"દીકરાનું દીધું
"એને આમાં!
"~~[illegible]~~ દુઃખ બીજા
"દુઃખનાં બાળી-
"મારા પુત્રનું.
"મામાજી!

આ વચનનો અનાદર કરી સીતાએ પોતાની વાતો
ચલાવી. તે વાતોનો અંત આવતા વાર કરશે નહીં. અંત
આવ્યો એટલે વળી સુમંત્રપત્ની બોલી.
"મહારાજ, મારું દુઃખ આપ જાણો છો—

"પતિ કરતાં પુત્રને વધારે પ્રિય ગણે
"તે સ્ત્રી પતિવ્રતા નહીં" અને પતિવ્રતાને તે ઓરડ
"નહીં. છોકરાઓ, મને તમારી દયા નહીં આવતી":
શિવા બોલી.
"મહારાજ, ઉદ્યાનમાં છું
"લાવો કપડાંનો પછી પહેરી કરવા મેં
"કુમારિકા માટે જ કહ્યાં છે"
"મૂળ સ્ત્રી અને તે ઉદ્ધત થઈ એટલે ના
"શિખામણ એટલું તેને ન પણ ગમે. બહેની આવા-
"મો રહે અને પતિવ્રતા ઉપર આવું
"રાખે તેની શિખામણો મને ન રૂચશે".
"મહારાજ, હું શિખામણ નહીં કરતી.
"પણ ઠાકોરનો સંગ કાળ આવેલો છે તે કાળે આવેલો
"મારું મોં જોતા નહીં અને મને હરિયાળે છે તે
"છે — એ દુઃખ અમારું નહીં. પુત્ર નહીં તે
"જાણું છું, પણ મારું કાળનું
"ઠાકોર વાર હાથમાં ન રહ્યું તેની શિખામણ આપી ગયા

"પણ ~~[illegible]~~ પ્રાપ્તિ તે કેમ આપશો! મને પુત્રનો હરખ પણ
"આપશો છો શાને આ કહીને હવે કંઈક ફિયા મળશે
"નહીં તો પછી ક્યારે મળવાની હતી?"

~~"જે રીતે પતિની ઈચ્છાથી ફરે છે તે દુઃખ~~

~~[illegible]~~ "દુઃખીના આપણે ~~[illegible]~~ પર
"~~[illegible]~~ માગેલ પાછો ગાઈ ક્યારે દુઃખી
આક્રંદ કરાવે છે."
"ઈશ્વરવરો એને ફિયાને

"હું તેમનો હવે નહીં રહેવાનો, પણ તેમની
"હું તેમનું શુભ કેમ થાય
"ફિયા કેમ મેળવવી એને મારું હું." —
"પણ હું એ વાતમાં આપની રીતભાત માગું છું પણ
~~[illegible]~~ બોલતી બોલતી આત્મપરની હોઈ પડી
"મહારાજ, આપના રીવાજે આ ફિયા આપશે
— "મહારાજ, વરાળ ~~[illegible]~~ વરે-
"દીકરો મારું કોઈ નહીં" — "મહારાજ, ક્યાં મળશે!"
"મારું તે છાપેલ નહીં મળે ત્યારે બોલે
"ઓળખીને પાછો નહીં મળે ત્યારે
— "ફરીવારનો પાણી
"ફરી મળશે?" ~~[illegible]~~ ક્યાં-

"એ અધિકાર હવે મારો નહીં.
"એ અધિકાર સર્વ મારો અધિકાર સોંપે-
"રાણી માટે બાળક — તેને મારો
"લો છે — ~~[illegible]~~ તેને પૂછી મારી પાસે આ
"વરત કરશે મિત્રતા છે!"

"બાળકની પાસે વારે વારે શું કહું?"
"જે બાળકને ઈશ્વર ~~[illegible]~~ અધિકાર સોં-
^સમર્પે
"પૈ છે તેના તેજમાં સર્વ આત્મહત્યાનો સમાઈ જાય છે.

"રાજા! તમારી રાણીની બાબત છે કે રડવું તે
"તે અભિમાનમાં તમારી પત્નીએ બાળિયે છે, તેજ
"અભિમાનને ~~બાબત~~ ઉપર બાબત ~~ફૂલ~~ ફુલાવવા
"ઉંઘવું અને મારા અને તમારા સ્વામીની
"આવી હાલા નથી કરી! અને એ જ અભિમાન છે
"શું તમારી ટીકા બાળીમાં ઉંઘણી છે તે ~~નહીં~~
"રાજ્યનાયક સ્વામીનારાયણ તું તમારી ~~ટીકા~~ ભગવાન
"રાજ્યના સ્વામીનારાયણને આ રાજ્યમાં ~~ટીકા~~ બાળીને સ્વામીનારાયણ
"કેવી રીતે કરે? આ રાજ્યમાં નહિ? અને
"ભલે નહિ અને હવે બાળવાની ઇચ્છાઓ છે તે
"મરતાં મરતાં પણ તમારા ભગીની ઇચ્છાઓ કામ! હું ઇચ્છું
"ફાડવા ને તમારું અને ફુલાવવાનું કામ ~~ફુલાવવું~~ બાળી-
સાદાયા ફુલાવવાનું

Copy 62 ગ·18

"તે ~~[illegible]~~ ભૂખિયાં કંઈ ખાધું લઈને જાશે! ઘરમાં તો ઘરમાં લાઈએ તે ~~[illegible]~~ દિવાસે નથી ટાળ તો

"તે શું કાંઈનાં છોરો! — હાં — ન પરમાત્મા

જાણ! પરણ્યાં કોરે પડ્યાં. ~~ચમાર~~ છે કંઈ!"

~~[illegible]~~ "વળી ~~[illegible]~~ ત્યાંમાં માલિકનું હથિયાર લાવ્યું?

"તે ઘણા મહારાં લાવું તો ~~[illegible]~~ ફરવાની ના કહીને દેવાય ~~[illegible]~~ લાવ-

"લાવું!" ચમાર રાડ પાડી ગુસ્સાથી ~~[illegible]~~ ફરીને ઊપડ્યો.

"ભલે તે નહીં લાવે. લાવી પછી મારું હથિયાર લાવું છે— "કંઈ ફરમાવું લાવું નહીં." ફરી મને તો. વિચાર ન પર-

"ભલે કરી તો માલિક હશે." ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ મારું ઘણા હતા! સાચ-

"તે વિચાર કંઈ લાગતા મેલ ઘણા હતા!"

"ભલે ~~[illegible]~~ ઠાકોર ફરમાવે હશે કંઈ?"

"તે લઈશું —" એમ કહી ગયો.

આ વાતોમાં ગાડી ચાલી ગઈ.

~~[illegible]~~ વિરમગામ ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ હતો તેમાં ગાડીમાં જેમ રહેતો હતો. ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ હવાનામાં ગાડીમાં કંઈશો ફરતો હતો. બંદરોમાં

મુસાફરીમાં પણ પ્રમાણિકતા ~~[illegible]~~ આવતા ઊભા રહેતા હતા.

એ ગાડીમાંથી ઊતરી આગળ ~~[illegible]~~

"પ્રતિજ્ઞા ભાંગ તૂટી. હડતાળવાળાંની પાતને એ પડ્યું

"મારા મન ઉપર અંધારનો રંગ છવાયો અને હું

"મારા ધર્મને ભૂલ થઈ. ~~હું~~ નવે રૂપે એટલી

"વિચારમાં હતો કે હવે મારી પાસે કંઈ આવી

"વાતો ન હોય... ઉપર બેઠકમાં તો ભૂલમાં ડોકાયો ખરો

"ભાઈ, હું આ હડતાળમાં આવતો હતો એટલા

ઉપવાસ વિચાર આવ્યો છે એટલામાં મહેમાનો

મારું મનનો ~~[illegible]~~ બોલવા લાગ્યો:

"ભાઈઓ, હું ~~આ~~ હડતાળમાં આવતો હતો એટલા-

"માં ~~[illegible]~~ પ્રધાનજી મળ્યા. ~~[illegible]~~ ~~અંબાલાલ~~ અને

"~~[illegible]~~ મહારાજનો નવો અધિકારના પોતાના એક-

"શ્રી આપને પાંચેક ~~[illegible]~~ મારી પાસે મોકલ્યા છે.

"અંબાલાલભાઈ શેઠની સાથે અમદાવાદ પાછે

"આવતી વાર છે અને વિચાર ઘણાં મહારાજનું નામ

"પાપ કીધો છેલ્લું વાર છે. ઘડી ઘડી મહારાજ નહીં. આપણે

"શું માટે છે તે ભાગ્યે કંઈ વાત કરવા આવ્યો પ્રધાન

"એમની પાસે આવ્યું અને શક્તિ સહન કરી શકતા નથી."

"છે અને અત્યારે પાસે આવી મહારાજની પાસે પ્રધાન

"મહારાજ અને પ્રધાન અંબાલાલની ~~[illegible]~~ બંધમાં રાખ્યો

"હવે એ વાતમાં મારામાં મજૂરોની ~~[illegible]~~ ~~[illegible]~~ ના રાખ્યો

"આપને અધિકારીઓ પાસે મળ્યા. ~~[illegible]~~ તેમને મારી

"માં અંબાલાલ ભાઈનો કાંઈક ખૂન કરવાનો

"આરોપ હતો અને તેમના [illegible] હાથમાં મરેલા માણસનું
"માથું હતું તેવી વાત ઝુલમગારોની પાસેના કોરટમાંથી
"તેમને પકડ્યાં હતાં."

"પણ એમને લાવનાર માણસો મળ્યાં તે પહેલાં
"[illegible] પાસેથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"પણ લાવેલો હતો કે તેમાં કુટુંબકબીલાના સમાચાર હતા."

"[illegible] અને એની [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] પકડ્યા હતા
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પકડ્યા
"અને તેની [illegible] [illegible] [illegible] માણસ [illegible] [illegible]
"હતો. [illegible] હાથમાં [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] પણ પકડ્યા [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] પડ્યું [illegible]
"[illegible] [illegible] હતો. [illegible] [illegible] [illegible] પડ્યું [illegible]
"[illegible] [illegible] પડેલા [illegible] [illegible] માથું [illegible] [illegible]
"[illegible] માથું [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] પાસે
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible]. આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] કરી છે અને આ [illegible] [illegible] [illegible] તેમના [illegible]
"[illegible] [illegible] [illegible] પાસે, [illegible]

"હોય અને પિતાજીનો યોગ હોય એવું ઇચ્છી મહા-
"રાજ ગુણરાજને સાથે લઈ ગયા છે".

સાંભળનારને દર્દનો ઊંડો ભાવ લાગ્યો. ગુણસુંદરીને
ઘણી ખિન્ન થઈ ગઈ. તેને [illegible] મન સાથે સાંકડી કરવ
રહી. મધુમક્ષિકા ગણગણવા લાગી.

"ગુણસુંદરીબ્હેન, પ્રધાનજીએ કહેવડાવ્યું છે કે
"પ્રભાત અને ગુણરાજની [illegible] ઘડીમાં [illegible]
"તેમ [illegible] નથી [illegible]
"કુસુમબ્હેન આજથી [illegible] આવતાં નથી [illegible]
"પ્રભાતનું અને તેમનું [illegible] થવા જેવું નથી [illegible]
"હવે [illegible] છે—"
"હવે મારા નસીબનું શું થાશે."

(હાંસિયામાં: એમની [illegible] [illegible])

ગુણસુંદરીની આંખમાંથી જળ ચાલ્યું. [illegible]
જળ ઠરી નીકળી પડ્યાં. [illegible] પકડી રાખ્યું,
તે હાથ વડે [illegible] અંગ [illegible] કરડી નાખ્યા. મધુમક્ષિકા
અને [illegible] સ્વર ગળામાં [illegible]
સાથે અને બોલી.

"બ્હેન, માનચતુરજી આજ્ઞા લઈ [illegible] ગયા છે.
"તેમ તેમ [illegible] ઘોડા હંકાવતા [illegible] આગળ
"ગુણરાજનું એવું કહેવું છે કે [illegible] આગળ
"રત્નાકર [illegible] સાથે સંગ્રામ થવો છે [illegible] ને તેના
"કુસુમબ્હેનનું શરીર નરમ નરમ [illegible] અને રત્નાકરનાં [illegible]
"[illegible] હશે, અને તેને [illegible] [illegible] ઘણી [illegible]
"આમાં [illegible] સંગ્રામ [illegible]

“સૂતેલી એટલે કુરકુરિયાનું શરીર આગળ ~~[illegible]~~ ચા-
“ડુક્કાં નહીં ત્યારે પણ એંજાય ~~[illegible]~~ આગળ ચલ-
“કરો”

ગુલાબસિંહને કંઈક આશા આવી. મહેન્દ્રસિંહ
વાણી.

“પણ નહીં ચોંટાયલા ડુક્કરાંનો ~~[illegible]~~
“સાંગામ આગળ ~~[illegible]~~ મોટો ઘર દેવેલો છે
“અને તે ઉપર પડ બંધાયેલાં છે એટલે પાણી પણ
“ઊછર ~~રહે છે. તેથી પાણીને ત્યાંથી શરીર [illegible]~~ તો સલામત
“~~[illegible]~~ અને નીતરેલું કાંપ ભોંયું રહે છે. તેથી પા-
“ણીને ત્યાંથી શરીર ~~[illegible]~~ રહી તો પણ ~~[illegible]~~
“નાગરી અને હાથી આવેલું ફળ્યું નહીં પડે — આ
“પ્રમાણે ગુજરાતનાં આવેલા છે અને તેના સૂચના
“તેમણે જ આપેલા છે તેથી માનવકુટુંબ ત્યાં ગયા
“છે”.

“હરિ કરે તે ખરું!” નિઃશ્વાસ મૂકી ગુલાબસિંહ
બોલી.

“ઈશ્વર સારું જ કરશે” ફેના બોલી.

“માતાજીના આશીર્વાદ છે તો સારું જ છે. પણ
“માતાજીના આશીર્વાદ હવે આવી ફળ્યા છે.
“મળ્યાં ~~[illegible]~~ છે તે ત્યાંઈ. માતાજી, હવે આવીને તે ફુરસદ
~~[illegible]~~ “છે, છેલ્લા સમાચાર મળતા સુધી સારું તે બોલી.
“એટલો આપણો દોષ છે” ગુલાબસિંહ બોલી.

"મધુમાલિકા — "મહારાજ, મુળરાજની મહારાજ-
"કુમાર આપની પાસે ક્ષમા માગતી છે — મુળરાજના
"કારણકે આપને પહેલું દુઃખ સહેવું પડ્યું છે —
મેના — "મધુમાલિકા, વિજય મહારાજની કુંવરી કે
" ~~[illegible]~~ શંકરરૂપ હતો પહેલો રાજ્યનો ધણી
"અને મ્હારા નમારા સ્વરૂપ તેમણે મને શિક્ષા
"કરેલી તેમાંથી મેં દુઃખ દીધું હતું તો મુજને એ
"શિક્ષાને અયોગ્ય ગણી હતી. એ શિક્ષા યોગ્ય હતી
"અને તે શિક્ષા સ્વીકારવાં ~~દુઃખ ન~~ મેં દુઃખ નહિ
"ગણ્યું પણ મહારાજની પ્રીતિને પાત્ર થવા માટે પ્રય-
"ત્ન ~~[illegible]~~ રૂપ ગણી સંતોષ માન્યો છે. ~~[illegible]~~
" હવે મુળરાજને શું કરવું તે તો નમારે જોવાનું છે."
~~[illegible]~~ આમંત્રણ — "મહારાજ, એને આપ ક્ષમા
"આપ એવો મારો ઉપકાર કરવા કૃપા કરો."
મેના — "~~[illegible]~~ એણે મ્હારો અપરાધ કર્યો નથી.
"રાજ્યનો અપરાધ કર્યો હોય તો એ તે ~~[illegible]~~ રાજા જાણે."
"રાજ્યનો અપરાધ કર્યો હોય તો તે ન્યાય થવો જોઈએ
મધુ૦ — "~~મુળરાજ~~ આપ સમાચાર એવા છે કે
"મુળરાજે મહારાજને પત્ર લખી જણાવ્યું છે
"મુળરાજે મહારાજને પત્ર ~~[illegible]~~ મહારાજ મહા-
"જુવાનીના ઉછાંછળાપણામાં ~~[illegible]~~ મહારાજ
"રાજને મેં દુઃખ દીધું છે તેથી વિશેષ અપમાન
"અને અપરાધે આપના ~~[illegible]~~ વિષયે મેં કર્યો છે.

"તેની કૃપા માગતાં હું રોજ ગાતો નથી, કેવળ
"સર્વ તારી ઉપર નાખી ~~[illegible]~~ ઇનામ ઠરું છું તોપણ
"આ ~~[illegible]~~ દાગીનો અસ્વીકાર કરી શકું નહીં
"પણ ~~[illegible]~~ માત્ર આટલું જણાવવા રજા માગું છું કે
"આપની ~~[illegible]~~ને આજે મારા મનમાં જે તિરસ્કાર
"અને દુઃખભાવ હતાં તે ~~[illegible]~~ આજે ટાળવું એમ
"માનું છું કે આપના ઉદાર વર્તનમાં હું એક શુદ્ધ વાંચન
"મારો છું ત્યારે આપ કેટલું પ્રેમપૂર્વક છો — આપની
"~~[illegible]~~ બુદ્ધિ, શૌર્ય, સદ્ગુણ અને ઉદાર
"રાજનીતિ આગળ હું એક ક્ષુદ્ર જીવ જેવો છું, અને
"~~[illegible]~~ મહારાજા મુજરાતો ~~[illegible]~~ દેશાંતરોથી માં-
"ગણનો ને સન્માનની ~~[illegible]~~ જાગ્યું નથી તે આપ-
"માં આજ જોઈ ત્યારી, ~~[illegible]~~ વાણીયુક્ત પણ વિદ્યાર્થી
"પણ હતો તેમ, આપને પણ પડું છું અને આ ગાગરમાં
"આટલું અસ્વીકાર કરવા ~~[illegible]~~ તો હું ક્ષુદ્ર કહીએ કેટલું
"દિવસ ગાળીશ."

"મહારાજા, આ ઉપરાંત મુજરાતો ~~[illegible]~~
"કહ્યું કે હું મારી માતાની સ્ત્રીબુદ્ધિએ ચાલ્યો અને
"પિતા~~[illegible]~~ના બુદ્ધિનિષ્ઠાનો અભાવ ધરાવી શક્યો નહીં
"ને વારંવાર છોડી નાખેલી પકડ્યા જેવું કર્યું. ~~[illegible]~~
"ને અવગણનાને મને બોલાવ્યો તો કૃપા કરવાનું ઘણી

"શું આગળ કરવો હતો — કાઠિયાવાડમાં એવડું
"વચન આપું છું કે ભાવનગરને ટુંકે ધનનો લાભ કરી
"હતો તેમ હું પણ આજથી મારી જાતનો ત્યાગ
"કરું છું" — સામંતપદની જાહેરાત થઈ ગઈ.

"મહારાજને આટલાં વચન કહ્યા પછી યુવ-
"રાજે પ્રધાનજીને કહ્યું કે — પ્રધાનજી, મારો તમારો
"મતભેદ તો ઈશ્વરે નિર્મેલો છે અને એ ઈજારાને
"આપના મારાથી સામે આડકતરી રીતે
"છે તે ઈજારાનો સ્વીકાર અને ઈજારો
"ત્યાગ કરી યુવરાજને કહ્યા કરું તે [illegible]
"તો મારા મનમાંથી જવાનું નથી. પણ મહારાજ
"મહારાજના પ્રધાન તે મારે શિરછત્ર છે અને બુદ્ધિ
"ઘણો વિચાર કરતાં અને ઉપાય
"જાણી છે, અને તે બુદ્ધિ સિદ્ધ કરવાને માટે જ મેં
"આપની યુક્તિ રાજ્યને હરાવી છે."

"આપની યુક્તિ — યુવરાજને પ્રધાનજીને કહ્યું કે — "
"યુવરાજ, પ્રધાનજીને કહ્યું કે —
"હું વિદ્યાર્થી હતો. કુંવર હતા
"એની કુદરતી હતી તે વાત એને પોતાને મુખે સાંભળી
"હતી, પણ એને વારવાથી કાંઈ ફળ હતું નહીં એમ માની
"વાત કરતો અટકું જાણી હું એને વારતો નહોતો.
"છેવટે એ ભરી-આગળ આવી ત્યારે હું કાંઈક કહેવા

"આ આગળ ફરતો હતો અને શંકરજીએ કહ્યું
"તે કામ મેં કર્યું. મેં મિત્રદ્રોહ કરી — પણ
"ગુરુ મિત્રની હત્યા કરી. ને શા માટે? કુરુક્ષે-
"ત્રની ~~[illegible]~~ છેક જવાની હતી ત્યારે મેં
"એને મારી પુત્રી પેઠે એક દિવસ રમાડી હતી.
"કાંઈ જાણ્યું નહિ — [illegible] પણ જાણતો
"નથી ઠીક — પણ તેમના ઉપર એ દિવસે મારી
"દૃષ્ટિ પડી હતી: તેવું પણ પ્રતિબિંબ [illegible] એક જાણ્યું
"હતું. આ ભગવાનની દૃષ્ટિ કરુણામય કંઈક જુદી
"હતી — તો એમ જાણ્યું પ્રેમાળતાની
"એક દિવસ તે દૃષ્ટિ પછીથી કરુણાની. આ પ્રતિબિંબ
"કરવા તે આ દૃષ્ટિ કરુણાની મારી પુત્રી [illegible] કરી છે.
"[illegible] મેં મિત્રહત્યા"
"કુરુક્ષેત્રની [illegible] હતી મેં [illegible] નથી.
"હવે મારે આ સંસારમાં કાંઈ બાકી નથી. [illegible]

એમ બોલી [illegible] આપું [illegible] કહ્યું

સાક્ષીકરી બોલી: "[illegible], મહારાજ [illegible]
"તમે [illegible] [illegible] હાજર થઈને [illegible] ~~[illegible]~~
"[illegible] [illegible] ~~[illegible]~~
"[illegible] પણ [illegible] છે [illegible]
"[illegible] મહારાજ [illegible] છે [illegible] પાસે [illegible]
"[illegible] [illegible] છે તો તેની

"જાહેર નહિ અને તેમની છેલ્લી વાતના ગુણ
"કુદરત અને એમને આશીર્વાદ લેવો એ આપણો
"ધર્મ છે માટે મહાત્માજીની આજ્ઞા લઈ ઠરાવો
"મેં લાવ્યો."

સેના — " લૉર્ડ કરઝન, રાજ્યપતિની આજ્ઞા
અને
"યોગ્ય છે અને ઘણું ઉત્સાહથી પાળવા તૈયાર
"ના. શ્રીમંતરાજને મહારાજાઓ કે એ વાત હતી.
"પરંતુ એ હોવાથી શીઘ્રપણ મહારાજા ગાદી પછી હું
"નફામાં થઈ ગયું છું અને બાબત મહારાજાને તેમણે
"તમને સોંપેલા છે અને એ બાબતને તમારી સેવા
"છે તે તમારે જવા ફરજ આપો એવો વિશ્વાસ
"ઈશ્વરને નામે છે તો તેની બુદ્ધિ આપણાથી સમજ
"છે. પણ બીજી વાત એ છે કે હવે તમારા વિના
"મહારાજ ઓછા પડશે તેથી પણ તમારે કામ કરવા
"ગુજરાતને અધિકાર આપ્યો, અને હવે
"પરદેશોમાં આબરૂ ધરી, અનુભવથી પડાવ્યું, તે રાજ્ય-
"લાભ દીધો છે તે સ્વરાજ્યમાં રીતે ન કરીએ.
"બાકી વધી અધિકારીઓમાં ઘણું તેડું આવશે એમ
"તમે હશો ત્યાં મારે પણ આવવું જ છે.

સહુ ઉઠ્યાં, વેરાયાં, આવ્યાં. સૌની પાછળ
કુદરત આતમની આંખે વાતો કરતી આવતી હતી.

~~આ~~ ઘડીક ઉંચે ~~[illegible]~~ આગળ સુંદરગિરિની એક ગોસાંઈ-
ણના આવતી હતી, અને તેની પાછળ ~~કુંકુમ~~ ચલાવેલા,
કુંકુમ ભરેલો થાળ લેઈ મધનાની પુત્રવધૂ આવતી
હતી. આગળ, ગોસાંઈવધૂ, અને પુત્રવધૂ વચ્ચે-
ની ~~[illegible]~~ વચ્ચે આવતા કુસુમ કુંકુમ ~~[illegible]~~ મધુ-
માંની એકની સાથે વાતો વાતો કરતી જાય અને
~~[illegible]~~ વાતો કરવા જતી તે ઘડીક બોલતી ઘડી
બોલ્યા વગર જતી. કુસુમબાળા, ગુલાબસુંદરી, અને
સુંદર અહીં આગળ આવતાં હતાં, તેમાં સુંદરની
નજર કુસુમમાં હતી તે ઘડી ઘડી પડતું ~~[illegible]~~
ભાળી જતી હતી. કુસુમની કુમારી દશાવાળી હોય
સુંદર આવી રીતે ભાળતી હતી અને આ ભાળો ~~[illegible]~~
સુંદર આવી રીતે ભાળતી હતી અને ભાળ્યા કરતા હતી
એક ~~આ~~ ટોળાને ભાળે જ ડાબેક વાતો ભાળા કરતા હશે
ભાળી સુંદરનો ~~[illegible]~~ જરા ઉંચો કરી. ગુલાબની કુસુમની
અને સુંદરની સાથે ભરતાં સુંદર. ગુલાબસુંદરી કરી કુસુમને
પોતાની પાસે બોલાવી તેના ઉભરામાં કુસુમે કરેલું પુ-
છવાનું અને હાથીમાં ~~આ~~ ભાગની ફૂલો પણ હલાવી અને
ભાળતી હતી વાતોમાં ભળી.

આખી અને રહી વાતોમાં ભળી.
આગે વાતો થઈ રહેતાં કુસુમ નજર ધરી, ~~[illegible]~~
~~આ~~ ભાળી ભાળે છોડી, સુંદરને પડતી પાડવા ઉભરાની
આગળની ચાલવા લાગી અને ચાલતાં આવતાં
મનમાં મનની સાથે વાતો કરવા લાગી.

"સાકરના પરણી નથી તે ઘનશ્યામને મનાવે છે
"—પણ આપણાથી ~~...~~ કોણ સાકર કહેવાય? ~~...~~
"પુનરપ્રેમને ~~...~~ ગમતા છે — માતાની મૂળ કથા — પણ
"એ તો પરણેલી છે તે પરણ્યાં એટલે પત્યું. આ સંબંધ
"મુક્ત ભાવે — પરણ્યાનું રાંધ તો પરણી નાહક ઘુમાવી મૂકે
"કે સાંકળાપણું પર ગાવાં કરે" : ~~...~~ કૃષ્ણ
"મોટે સ્વરે કુંકુમ લખી.

"સાંકળ માંડવાનું ગાયું!
"વગડિયા વગડિયા આવિરિવારદલાલ!
"આ ના કોઈ નહીં ગાયું!"

આ કરી બે વારેવાર લખી. ઘોડાગાડીમાં સુંદરની
સાંગ ~~...~~ વાયરે ચગતી ચિત્રરના ઉછાળાની ઉછળની
~~...~~ ઘૂઘવતી
ઉછળવા લાગી. ગાડીનો દરવાજો ખાલ્યો.
અને ~~...~~ સામંતપણે એક ગાડીમાં બેસે
ગયાં. બીજી ગાડીમાં ગુલાબસુંદરી, સુંદર, અને કુંકુમ બેસે
ઘરભણી ચાલ્યાં, અને ગાડી ચાલતાં સુંદરે કુંકુમને
એકે હાથે ઝુકી પૂછવા લાગી:

"~~...~~ કુંકુમ, સાકરના, તે પુનરપ્રેમ, તે ગાયું-
"ઉપર ~~...~~ માટે તે દિન વાતો કરતા હતી? ત્યારું
"તને કેવાં કેવાં ગાટે વાતો કરવાનું મન થાય છે
"ના!"

"તો કેમ વાતો ન કરાયે? આજ તો જ ભાવડચાલો
"આજે ~~...~~ બોલાવે છોટે જો: કુંકુમ ગાયું મરડીને

"ત્યારે અસમાધાન થયું છે?"

"દુઃખાય છે બહુ. ~~પરણ્યાથી નથી થતું~~ પરણેલાં
"ડરતાં તે બધાં દુઃખ છે."

"તે પરણેલ તેને શું દુઃખ છે?"

"પરણેલ તેને પતિ લડતાં દુઃખ, પતિ ભૂખતાં
"દુઃખ, તે પતિ મરતાં દુઃખ — તે ત્યારે બધાં દુઃખ
"તે હોય તો કશું બધાં તો હોય હોય તે હોય."

"હશે હશે! ~~પરણેલાંઓને~~ પરણેલાંઓનું સ્વચ્છ તો
"શું તેને તે તેનાં. દુઃખનો ભાર ઉપાડ તેઓ છે આમ
"ઉતારો —"

"પરણેલાં ન હોઈએ પણ એને તો ગયાં હશે!
"પતિ લડતાં દુઃખ પડ્યું ~~અ~~ દુઃખ ઉઠાવ્યું તેને. પતિ ભૂખતાં દુઃખ પડ્યું
"દુઃખ ઉઠાવ્યું તેને! ~~આ~~ એ એકાં દુઃખ તો પરણેલાંને ભાડુતાનું દુઃખ,
"એનું એવું — હોય તો — અથવા — દુઃખદ બનતું દુઃખ ગુલામીનું!

~~અ~~ ગુલામીનો વિચાર આવી ગયો. સુંદરી દુઃખદના એ
ગાલ હાથેથી આમળ્યાં તે બોલ: "મેર, મેર! શરમ
"વગરની! ~~અ~~ આવી વાતો કરનારી ન જોઈ હોય તો!"

~~અ~~ સુંદરીનું બોલવું થયું ત્યાં આમળાં થતાં
દેખાય ગાલ ઉપર ~~અ~~ ભભૂકાયેલો હસાવી રહ્યો, અને ~~અ~~
હાથ લઈ દુઃખને ગાલે ગાલું કરી રહી. પાછળથી પડ્યું
ઊંચું કરી બોલવા લાગી:

"વારુ, આ મેનાનો વખતું દુઃખાંત તો ખરું?
"એને ગમાડો સુખ ~~થાય~~ કરીએ ~~ક~~ સ્વચ્છ થાય
"દુઃખ ઘટાડે તેનું દુઃખાંત મેળાપણી. શું તેનું હળવું

૩૯૯

૬૦૮

"દુઃખ! હું તો એ દુઃખ ભોગી લઉં ન રહી જાય!

"સ્વામી તમારા હોવે તેનું દુઃખ [illegible] લાગ્યું,

"તે સ્વામી જેટલા વહેલા [illegible] આવે [illegible]

"દુઃખ સ્વામી ગયા પછી — તે [illegible]!"

"હું [illegible] કરીશ!

ક્ર. 17 "પરણ્યાના [illegible]!"

"ના બાપુ. આજ વર્ષે [illegible] કુળ [illegible]

"અને રાજવંશીઓ [illegible] ન કરી [illegible]

"[illegible] મહારાજની [illegible]! [illegible]

"નહીં. પણ [illegible] હતો [illegible] એમના [illegible]

"[illegible] શું કરશો?"

ક્ર. 17 "[illegible] શું કરશો તે [illegible] શું કરશો!"

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]

"[illegible] એમના [illegible] પણ [illegible]

[illegible] બોલી. [illegible] પાસે

"ના, [illegible]! [illegible] પણ [illegible]

"[illegible] [illegible] છે. [illegible]

"તો [illegible] ન [illegible] શું કરશો [illegible]

"[illegible] આગળ [illegible]

"[illegible] તો [illegible]." [illegible]: "[illegible]

[illegible] વાર [illegible] પછી [illegible] [illegible]

"[illegible]! — [illegible] વાતો ન [illegible]

~~ચિત્રપુર~~ મહુમાવાદીકાને વાડીમાં ગોકુળ
દરવાજા બહાર ચિત્રપુર વાડીમાં બેઠા રહ્યો
હતો અને તેના મનમાં અનેક વિચાર વમળમાં
ફરતા હતા.

" મહારાજ મુળરાજની પરીક્ષા અંતે ભલી
"ન આવડી. આજે વર્ષો મુળરાજ કુળ ઉપર ગાદી
"અને પોતાના રાજવંશીનો હાર્યો કિંચિત ન કરી નાંખવાની
"~~તેમના આશ્રય~~ તે મહારાજની આશ્રય ઉપર
"નહીં. પણ આશ્રય હતી અને એમના ગયા
"પછી શિષ્ય રહ્યું."
" ઈશ્વરના સંબંધ વિશેષ આગંત અને
"મુળરાજનો આશ્રય મુક્યો છે — અને ઉપર
"કેમ ફરે છે! એમાં સ્વરાજ્યભાવ અને સ્નેહ
"કેમ ફરે છે! ને રાજવંશીઓ
"અભિમાન નહીં એમ કેમ ફરે છે! ... મહાન ના
"વિચાર કરી આ મહારાજે અને મહાન ના
"સંબંધ રાખ્યો તે પણ હતી લાગે છે —
"પણ — તે ડાહ્યો ... તે આગળની છે તેની
"આ ફાળો ફરશે! દરિયાના હાથમાં ઉંડુ [illegible]
"રહ્યું હતું તે એમના હાથમાં આ દરિયો આપણ

"ભીખ ઉભાતિ ધાત ઠેબ ધારણા કહી ફરે

"તો તેમાં ~~ન~~ પરિણામ જેવું શું છે? તે લોકોમાં

"મોરા માધવરાવ ~~ને~~ પીતાં, માધવરાવ માં-

"ધણા, મહીં લોકો દુકાનમાં જેવાં રહેતો ઉજાળ્યાં

"હતાં તેમાં લોકોમાં સતી વાતમાં નાતોમાં રહે

"ભલો ~~[illegible]~~ ગામોમાં જેવાં હતો ઉજાળ-

"ફક્ત સતી આ દીકરીનો ઉદ્ધાર કરવા ચોંટ્યું કોઈ પણે

"તો તેમાં ગુમાવીને શું છે! દુકાનોમાં જેવાં

"હતા ~~[illegible]~~ સ્વાતંત્ર્યનાં ફળ

"આ દીકરીમાં કેમ ન દેખાય? શંકરલાલ સતી

"મૂળરાજ ~~[illegible]~~ ઉદ્દેશીને પૂછ્યું સ્વ

"જેવા કહી ગયા તેવી ~~[illegible]~~ કેમ ન પડે? એમના

"ઉપર દુઃખ રાખે તે હું ~~[illegible]~~ જાણતો છે — સતી

"નહીં."

"પણ — પણ — સતી કહે ગયો — શંકરલાલ

"સતી મૂળરાજ! મારા ઉપર આવી આફત છે — તે

"ઉલાળતી નહીં તેનું કારણ શું? — તમારા

"मनोरथैश्चैतान्मानमतदशपातः ॥

"તમારા જેવા પતિ મારા મનમાં ઉજાળ્યા હાય છે

* મનોરથૈ ~~[illegible]~~ વગરનું ~~[illegible]~~ પડ્યા!

"[illegible] એવે કાળે કુમારરાજ મલ્લરાજને મેડે મેડે આ-
"નંદ ન આવ્યો [illegible] તેને આજ પોતાની ભુજ
"માનવ પડતાં ઊંડું આશ્ચર્યું લાગ્યું તેને વિચાર
"કર્યું, [illegible] અને તે ભુજ [illegible] ફરનાર માથાનો હું આ-
"લેખ છું અને તેમની ભુજનો પ્રભાવ હું કેમ
"કદી ઉકેલું તેના કુળના કુળનું ત્યારે ભાન થયું

"यथा गंगा नैति सकलेऽपि
"तस्मिन्नेतिकापति संश्रयः स्यात्
"पदानि दृष्ट्वा तो [illegible]स्मतीतिर्
"तथाविधे पि मनसो विकारः ॥४

"ઈડીંડુરના મહાન પ્રસંગરૂપ હાથી અને ઘોડે
"ચડીને ચાલ્યો ગયો ત્યારે એ હાથી જે ઘેલું ગાંડું
"નદી — તે નાનાં નાનાં હાથીના હાથી ઘણું ઊંડું થયું
"— અને આજ એનાં પગનાં લઈ [illegible] નાશી ગયો
"જે [illegible] ઊંડી ખુશાલીમાં પાછો આવેલો હાથીને નાચતો,
"અને હવે એ ગયેલો અફીણ ગયો! તે પાછો [illegible]
"દિલ્હી [illegible] રાખિ [illegible] સોગંદ પૂરવાનાં કરી આવ્યો
"કેમ નથી! મણિરાજ! તને તેનું ફુરણ કેમ ન થયું!
"તું જોઈ છે".
"ચાલો — ચાલો — મહારાજ મલ્લરાજ પણ જોઈ
"ન હતા અને યુવરાજ જોઈ હતા. ~~તેમનામાં~~ પ્રમાણ તેમણે

Xશકુંતલા.

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible] નહિ. [illegible]

[illegible]

"[illegible]! [illegible]! [illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"નહિ - [illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

"[illegible]

X. He (Akbar) had lived long enough to convince the diverse races of Hindustan that their safety, their practical independence, their enjoyment of the religion & the customs of their forefathers, depended upon their recognition of the paramount authority which could secure to them these inestimable blessings. To them he was a man above prejudices — Malleson

"શરૂં નહિ! આપણી મુલાકાત ફાયનલાઇઝ કરીએ

"વચન આપું છું — કે

"[illegible]

"આપણ રાજનીતિમાં ઓળખાણવાળાં નથી આપણ-

"પ્રેમનો પ્રશ્ન ઊભવતો જ નહિ! — ના, ના, એમ

"પણ ~~[illegible]~~ છેક નહિ"

"તો — તો — તો પ્રમાદજન્ય નથી ફૂરદ તેમ પણ

"ગુનાઈ હોય તો વિચારવાન સમાજ ન છે. તે

"ફૂરદ એકલા ગુનાથી ગઈ હોય તો પણ ~~[illegible]~~.

"માટે મન ~~[illegible]~~ એ સંસાર સમાજ ન છે. તો પ્રકાર

"તેથી ફૂરદ બે જુદાં ભાગોમાં — તે — આ કુટુંબમાં-

"એ આપણું ભાગ્ય [illegible] ઉપલબ્ધ કરવું — એ [illegible]

"ફેમ કરવું — એનો વિચાર તું કરવાનો આપ [illegible]

"હાં! ~~[illegible]~~ મેં તો એને ફિલ્મ [illegible] નથી [illegible]

"એ ~~[illegible]~~ [illegible] આપણે [illegible] [illegible]

"[illegible] ~~[illegible]~~ તો એના ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]

"~~[illegible]~~ પરિણામ [illegible] કરવા [illegible] [illegible]

"તે એવી [illegible] — [illegible] [illegible] [illegible]

"નહિ. [illegible] — [illegible] — પણ ~~[illegible]~~ [illegible]

"[illegible] ~~[illegible]~~ [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે ત્યાં [illegible]

"કુસુમની વિધવાનો પ્રસંગ જ નહીં."

"પણ — પ્રમાદધનની ~~...~~ની વાત કરી

"હરિ — હરિ — ~~...~~ કુસુમ જેવાની લાડકી ના! —

"કુસુમનું ચંદ્રિકાકુસુમ કેમ સુકાવાશે! — કહું ત્યારે

"કુસુમ વિધવા! — "

આ વિચારની સાથે જ મન ગભરાયું. "કુસુમ

"— હું — વિધવા!" — કુસુમ! — હું વિધવા!"

"હરિ! હરિ! શો અનર્થ!" — ઉચ્ચાર થયા

"આનું કાંઈ નહીં થાય!"

"પ્રમાદધન — ~~...~~ સુભાગ્યનાનું ફૂલ ફૂંકનાર ~~...~~

"ન જ કાઢવું — તે ગભરાઈ ગયું!" વિચારવા લાગ્યો.

"But as a ~~...~~ practical man — ~~...~~ for

"can I not see my ~~...~~ remedy ^a

"disease which threatens to be ~~...~~ a fact! or" ^mine "bear it.

"Other nations have it — વિધવાનો ધર્મ.

કાંઈ કાયદામાં ફેરફાર વિચારમાં

^Conventional "~~...~~ widowhood! Social ~~...~~ — ^Vile ~~...~~ must ~~...~~ you stand

"terrorism! ~~Can you ...~~ ^only to my dear

"between me & my ^love ~~...~~ Here is a calamity; here ~~...~~

"child! ^Here — ~~to my love ... a ...~~ And yet the poor one

"is escape from it ~~...~~ — ...

"કેમ કરવું? પ્રમાદધનની ...

"કાંઈ રસ્તાનું પ્રમાણમાં લાગ્યું ના દીઠો — કુ...

"~~... ... ...~~ પુનર્વિવાહના કાંટા કાયદાને ...

"કરવાનો નથી જ."

"Must suffer & not escape! And why! Because the stronger sex controls her lot. Is it proper in a father to submit to the control & see the child writhing before his eyes because he is a ~~...~~ social — moral — coward?

૬૨૪

"અહીં આરામખાનો હતો કે હજુ ઉભાયો નથી!"

"પણ તમે તેનો ઉપયોગ કરી આપવાના

"જેટલું આરામ ખાવે છે તેટલું આરામ ખાશે ખરા

"ફરમાવે તે પણ છે. ચૂકવવામાંડ! આરામ લેવા-

"તો આપણ કરવાનું આરામ જેણે કર્યું તેને આ

"આરામ કરવાં ન લાગશે!"

કુદરત

"હરિ! હરિ! મિત્ર ફૂમટ! લાવો મિત્ર આવો

"એનો દીવો છે — ઘણાખરે કાળે ~~~~ ફરીને મિત્રો

"હું આરામમાં રૂકતો નથી".

"હજ તો હજુ મિત્ર અને મારા સંકુ-

"ચાલ છે — તેમના મન મિત્ર આરામે છે નહિ!

"તેમનાં મન કેળવ ધારણ કરશે તો તેમને ઘણું

"પડે છે નહિ! તેમના મિત્રનું જો મારે આરામ

"ફરવા તેનું છે! હું મને ફૂરત વાળ છે મને તેમણે

"નહિ! હજુ મિત્ર આવ્યા ધીમને માટે ~~~~ માટું

"~~~~ કરી રહેવાનું બાકી નોકરી પડ્યો છે—

"~~~~ છે ~~~~ આળસી માટી થશે કે તેમની

"નહીં!" "આ આરામ કરવાને આ રોગના દિવસે

"અહીં રાખવું અધિકાર બાકીનું નથી—~~~~

"~~~~ ~~~~ ~~~~ મુસાફરના રહેઠાણ આપે છે

"રસ્તે મોટો નથી."

"ખરી વાત. પણ ક્રિશ્ચિયનના એવા તું
"કેવળ પેટને માટે નથી કરતો. ~~[illegible]~~ પેટ ખરું
"પણ ઉપરાંત કેમ જીવાય! તેમનો સ્નેહ કેમ ગ-
"માવાય!"

"ફિકર! ત્યારે માટે હું આ માર્ગે છઉં
"હું આ માર્ગે છઉં! — કાંઈ સમજતું નથી."

મારું બંગલાવાળાને બંગલાવાળાનો અને
અત્યંત દોડધામવાળું અવસાન ગુપ્ત કરતે ખ્રિસ્તીપુર
ખબરદાર વિચાર ~~[illegible]~~ કરવાનો ન લઈ પડ્યો.

"આવાગત વસ્તુના ~~[illegible]~~ વિના કરવાનું કાંઈ
"કારણ નથી. કાલે મારે કેમ ખબરદાર મનાઈ? ને
"આ ધુમ્રલિપ્ત વિચાર અત્યારે શું કરવા કરવા!"

એટલામાં મધુમાલિકા આવ અને ક્રમ-
ધુપની પ્રેમાસ્પદ અંદેશાના વર્તમાન કહેવા લાગી.

~~[illegible]~~ ખ્રિસ્તીપુર આગામાં બેઠો હતો તે
પ્રસંગનો લાભ લેઈ, આગમાંથી ઉઠી, સુંદર
~~[illegible]~~ પાછળના બગીચાના આરા ઉપર ઉભો ઉભો
એક પાસ બેઠો હતો અને ~~[illegible]~~ સરસ્વતીચંદ્રના
વિચાર કરતો હતો.

"સરસ્વતીચંદ્ર! ખ્રિસ્તીપુરે ત્યારે ઉંચે સ્વર
"મદદ આપવાની વાત કરાવી ત્યારે કુમુદસુંદરીના સમાચાર
"આપ્યા તે વખતે ~~[illegible]~~ વાત ઉંડાણમાં મહાસાગર વચ્ચે
"કરાવી ત્યારે આ કુમારવાળના વિના રહ્યા તે વખતે

"વાહ ઈશ્વર ગયો! હવે મને શોધવો છે, પણ ત્યારે
"જડતું નથી, તે બાબત ~~[illegible]~~ પણ
"એવું છે કે મને જડવા દેતું નથી. વળી બાબત ત્યારે
"પહેલાંના દુઃખ ને ~~[illegible]~~ ગરીબોની વાત ન સાંભળે — પણ
"હું મને પકડી ઝૂડી ઘેર લાવતો નથી." ઘેરે ~~[illegible]~~
"પણ ઉપર પણ આવી છે કે આ નિષ્ઠુર રીતે ફરતો હતો
"ઘેર આવો. મારાં સુખ આવાંમાંથી સમજ નથી કે વહેંચાયું
"~~[illegible]~~ નાખીને એવું અમૂલ્ય રતન ખોવાઈ છે — ~~[illegible]~~
"ચંદ્રકાંત મિત્ર વગેરે પકડાયો ત્યારે ફરી ત્યારે એ રતન
"એવું મૂળ ફેર એક નથી. હરહરનાથ ચંદ્ર! હરહરનાથ ચંદ્ર! આ
"હૃદયમાં ~~[illegible]~~ ચિંતન છે તો કહ્યું ~~[illegible]~~ ત્યારે રીતે
"સુખનો મૂળ એક નથી."

એવું બોલ્યો આવો ઊઠી સુંદર કોઈ ફેર માનતો
સામે સ્વજનોનો સમૂહ હતો. ચંદ્રકાંતને કોઈ તે ઉંચે
નિમિત્તમાં પકડીને પાસે આવ બોલ્યો.

"ભૈયા, તમે આ બાબતમાં વાકેફ નથી"

ચંદ્ર.— "ના, બાબાજી. હું મુંબાઈથી આવ્યો છું"

બાવો — "તમારું નામ [illegible]?"

ચંદ્ર.— "ચંદ્રકાંત."

બાવો — "ચંદ્રકાંતજી, ~~[illegible]~~

"આ [illegible] બાબતની પેલા પાર સાહેબોમાં સંન્યાસ લેવું

"હિમાલય છે ને ડુંગરગિરિ નામનો સ્વતંત્ર પર્વત છે.
"ત્યાં આપણા સાધુજનોનો આશ્રમ છે ત્યાં કોઈ વેળા
"પધારશો તો કૃતાર્થ કરશો. પણ રાજવૈભવ છોડી
"એકલા આવશો તો અધિક આનંદ ને વિશેષ પામશો."

"હા–હા..હા..!" કુમુદસુંદરી જરૂર ખડી

આવો મર્મ પકડ્યો. સ્વાભાવિક રીતે ઈંગ્લંડ અનેકને આવાં
કંઈ વિચારવાનું ન રહ્યું. પણ ઉત્તરના શબ્દે કુમુદ
અનેક પરિણામે વિચાર કર્યો.

"સરસ્વતીચંદ્ર એ પ્રદેશમાં કેમ ન ગયો હોય!
"ભારતવાસીઓમાંથી છૂટ્યો હોય તો એની સાથે ત્યાં
"મનોહરપુરીનો ને આ ડુંગરગિરિનો. આ વિચારવાને
"ઘેર નઠારો નીવડ્યો. કુળદીપક કુળ આગળ એ પર્વતે.
"[redacted] વિદ્યાની સ્વતંત્રતા વિચિત્ર છે. કુમુદસુંદરી
"એની પાસ નાખ્યો છે — સરસ્વતીચંદ્રને પણ એ
"સ્વતંત્રે એની પાસે કેમ ન નાખ્યો હોય? શિવ!

"परिणतिरमणीयाः प्रीतयस्त्वद्विधानाम् ॥*"

~~"…… …… ……~~

તેના મુખ ઉપર કંઈક સ્મિત આવ્યું —
"હવે ચંદ્ર મને કુમુદની પ્રીતિ મળી! એ પ્રીતિમાં
"ગયો છે મને એ પાપમાંથી છૂટવાને મેં મારો પ્રિય ચંદ્ર

* માલતી. "તારા જેવાની પ્રીતિ પરિણામે રમણીય હોય."

"પ્રવિણ સૌંદર્ય કુમુદની સમક્ષ | રાજ્ય [illegible] ૩૨૮

"આમ્રા કરે છે ને કુમુદના સંભાષિત નથી. સરસ્વતીચંદ્ર!

"તને સાધુજનોમાંથી વૈરાગ્ય વ્હાલો [illegible] હતો કે?

"વ્હાલી વસ્તુઓ ઉપર વ્હાલો ફરવાનો આગ્રહ છે તે હું

"જાણું છું - તો વ્હાલે માટે સંયોગ આરોપ નહી કરું."

દૂરથી બાર શિખર ઉપર સરસ્વતીચંદ્રના [illegible]

રહ્યો અને [illegible] તેને શિખરે [illegible] આકાશમાં [illegible]

[illegible] એનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]: "સરસ્વતીચંદ્ર! તને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

X "The path by which that lovely twain
"Have passed by cedar, pine, and yew,
"And each dark tree that ever grew,
"Is curtained out from heaven's wide blue;

"[illegible] તે વ્હાલી [illegible] કોઈ મોટો પડદો છે! [illegible]

"[illegible]! [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] કરી છે તે તને [illegible] વ્હાલો [illegible]

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે - તે [illegible] કરી!

X "It scatters drops of golden light
"Like lines of rain that ne'er unite,
"And the gloom divine is all around,"
"And underneath is the mossy ground.

"[illegible] વ્હાલા [illegible] [illegible] કોઈ કોઈ [illegible] [illegible]

"- તે [illegible] કોઈ નથી

X Shelley's Prometheus Unbound

* "My wings are folded ~~over~~ o'er mine ears;
"My wings are crossed o'er mine eyes;
"Yet through their silver shade appears,
"And through their lulling plumes arise,
"A Shape, a throng of sounds;
" May it be no ill to thee,
" O thou of many wounds!"

ઇતિ આજ પહેલી વાર
~~[illegible]~~ ગાનગાનમાં ગાનગાનમાં સુંદરગિરિનાં ગુફાઓમાં કોતરોમાં
ગાજતું સ્વરનાં હતાં ~~[illegible]~~ સાથે પડઘાઓ પાડતાં
કોકિલો સ્વરના વડે ~~[illegible]~~ ગાજતું વાદળાં અને ઉંચાઈઓ
હતાં.

સ્વામી સિદ્ધિનગરનાં ગાનમાંથી આવ્યો.
"આજે સાંજના, અહીંયાં કરીએ"
આજ દેવ સુંદરગિરિ ગાયો. મધુમક્ષિકા ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ મધુર પાંખો ગાજે હતા અને ઝરે તેનું ગીતોમાં
મૂલ્ય હતો. સુંદરગિરિ પાસે બોલાવી સિદ્ધિનગરે તેને
વાંચી સંભળાવવા કહ્યું:
"સુંદરગિરિ, આ વાંચી જુઓ. આ રાતનો ~~[illegible]~~
"~~[illegible]~~ સમાગમે પાસે આવ્યાં રહ્યા હશે, પણ આ વાર
"મારી ટોપ — સુરસ્વતીચંદ્ર પાસે જે આજ વાંચી લઈ
"જાણે છે"
સુંદરગિરિ ફરી ફરી વાંચી લીધું, ગીતો હજી છે

* Shelley's Prometheus Unbound.

કરી જોઈ, પાછી ફેરવી ફેરવી જોઈ, અને અંતે ભગવાનના લીધું નામનાં [illegible] ઉઘાડી ને અંદર આસનમાં ગુરુદત્તમંદ્રના ચરણ દેખાતા હતા! અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible], અને [illegible] [illegible] પૂછ્યું :

"[illegible], આ હતા અને પાછા ગુરુદત્તમંદ્રના.

"આ [illegible] શું કરે છે?" [illegible]

"[illegible], ગુરુદત્ત [illegible] [illegible]

"[illegible] આ હતા [illegible] છે. ગુરુદત્ત કરે છે

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] [illegible] છે. આ [illegible] [illegible] [illegible]

"અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે.

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"[illegible] છે તે કરે છે કે ગુરુદત્તે આ [illegible]

"[illegible] [illegible] કરવું છે"

"તે [illegible] [illegible] છે?"

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"તેનું [illegible] છે, અને તે ગુરુદત્તમંદ્રના [illegible]

"[illegible] છે."

"બુદ્ધિધનનું મહાલય!" ચંદ્રકાંત ગાતો ઉઠ્યો, અને
~~[illegible]~~ પ્રધાનને બુદ્ધિધનનો પરિચય કર્યો.

"ચંદ્રકાંત, તમે આ ~~[illegible]~~ પોતાના
"આજે મહેલના ગાડીમાં બેસી ~~[illegible]~~ આપણે ઘેર લાવ્યા, તે
"~~[illegible]~~ ઘરેથી ગાડી પાછી મોકલાવી. હું તેને જોઈ
"[illegible] [illegible] ઘેર લાવીશું અને પછી આ
"~~[illegible]~~ નવા અમાત્યનું મુખ દેખાડવાનો માટે
"[illegible]."

બુદ્ધિધનને ~~[illegible]~~ મહાલયને જોઈ પોતાની
ગાડીમાં ગયો. એ મહાલયના ગાડીમાં ~~[illegible]~~ ચંદ્રકાંત
એક ઉપમાન કરી રહ્યો, અને તેણે, ગાડી ચાલી,
પણ તેનું મન ચકડોળે ચઢ્યું; ~~[illegible]~~

"હા! શી વિધાતાની ગતિ છે! કહે બુદ્ધિધન
"— ~~હું એ~~ જેવો હું સરસ્વતીચંદ્રના પગલાં પડ્યો છું
"તેવો જ તું પણ તેની જ પાછળ પડ્યો છે. પણ
"જેમનો મહેલ તેને ઘેર આવ્યો છે તેના લાભ અને
"દરબાર રહેલા છે. હું જેવો તેનો ~~[illegible]~~ મિત્ર છું તેવો
"તું તેનો શત્રુ છે! તું શું કરીશ તે સમજું નહી.
"સરસ્વતીચંદ્ર! તું જાણે છે કે આ દુનિયાએ તને ને
"મારી ~~[illegible]~~ આમારી સ્વાધીનતાને નષ્ટ કરી છે!"

[illegible]

"આ કેમ સમજવા કે નહિ પડતી આવે
"એને નહિ પડતી નિરખશે!

"~~[illegible]~~

"न यत्र प्रत्याशामनुपतति नो वा रहयति
"विशिष्टं चेतः प्रविशति च मोहान्धतमसम्
"अकिञ्चित्कुर्वाणाः पशव इव तस्यां वयमहो
"विधातुर्वामत्वाद्विपदि परिवर्तामह इमे ॥"x

"હું તો એ સ્થિતિમાં નથી રહું! – હું જતો નિ-
"ત્ય જ કહું છું કે સરસ્વતીચંદ્ર ~~[illegible]~~ આ
"લોકમાં ફરતો છે ~~[illegible]~~ જ, અને મને મળશે.
"અને કૃપાંક – મહારાજના પેઠે સરસ્વતીચંદ્રને શોધે
"ફરવા આવ્યાને પેંડકે પગ મૂકી હું આરાધના કરું છું.
"આ લોકના અપૂર્વ ઉત્સાહના શિખરમાં ગુફાએ
"એટલો વખત મૂકીશ અને તેમાંથી પરિણામ આવે
"કે ન આવે, પણ હું હવે મને આ પ્રદેશના લોકો
"પરિવરીશ, ~~[illegible]~~ પર્વતોમાં, એ
"જંગલોમાં, અને ગામોમાં ભટકીશ, ~~[illegible]~~ મુંબાઈ ~~[illegible]~~
"માર્ગોમાં ભમતાં કે સંતોને સમાગમે, અને સરસ્વ-
"તીચંદ્રને શોધીશ. ભુવનદાસના વાત સાંભળ તે સરસ્વતીચંદ્રના
"સ્વપ્નામાં મળતી આવે છે.

x ભવભૂતિ.

ચંદ્રકાંતની ગાડી પણ આવી. અહીંની ધાંધલની વાતોમાં વખત વખત તે સુંદરગિરિની છાયા ભણી ડોકીયાં કરતો હતો અને ~~[illegible]~~ આ રાત્રે મળેલા બાવાને સરસ્વતીચંદ્રના ~~[illegible]~~ કંઈ સમાચાર પુછ્યા નહી. ~~[illegible]~~ માટે પસ્તાવા લાગ્યો. ~~[illegible]~~ ઘેર પ્હોંચતાં ત્યાં બાવાએ ~~[illegible]~~ કુસુમને દીઠી તેવા વિચારમાં પડ્યો.

> કંઈક છાદ, કંઈ કૌતુકીનું સમાયું, કંઈ ચાંપ્યું,
> દેખી, પડદા ફાડી, ધાડીને ત્યાં ઉર ભરાયું!

સરસ્વતીચંદ્ર! ત્હારા હૃદયમાં મનોરાજ્યમાં શું ~~[illegible]~~ શું સત્ય છે કે ના અને મનુષ્યો પાસે આ ~~[illegible]~~ ભૂલ કરાવે છે, અને તે છતાં ~~[illegible]~~ [illegible] ~~[illegible]~~ ની ભૂલની વાત ત્હારા ચંદ્રકાંતની પાસે પડતી નથી!

17 Oct. 96.
Bombay.

~~સરસ્વતીચંદ્ર! ગુણ ફેરની સત્તા શું [illegible] આપનું ધન [illegible] પર ઉદાસ[illegible] [illegible] ભાગે તેમ [illegible] [illegible] [illegible] ચાંદ્ર, કુસુમ- [illegible] સુંદરી [illegible] [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] સુંદરના [illegible] [illegible], અને [illegible] [illegible] ત્હારી~~